

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки

Допущено до захисту

Завідувач кафедри
д. психол. н., професор Ю. О. Асєєва

(підпис)

«____» _____ 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр

Зі спеціальності _____ 053 Психологія _____

(шифр та найменування спеціальності)

За освітньою програмою _____ «Психологія» _____

(назва освітньої програми)

На тему: **ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ**
ПІДЛІТКІВ

Виконавець:

студентка 4 курсу 41 групи ФЕУП

_____ Рубцова Таїсія Олегівна

/підпис/

Науковий керівник

доцент кафедри МППП, д

октор психологічних наук

_____ Шрагіна Лариса Ісаківна

/підпис/

Одеса 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	2
1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	7
1.1. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків у працях зарубіжних дослідників	8
1.2. Типологія агресивної поведінки сучасних підлітків	14
1.3. Причини та специфіка проявів агресивності у підлітковому віці на різних стадіях розвитку	19
Висновки до розділу 1	24
2. ПСИХОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ	26
2.1. Соціально-психологічні фактори, що впливають на розвиток агресії у підлітків	26
2.2. Вікові особливості підлітків: їхній вплив на прояви агресії	29
2.3. Взаємозв'язок агресивної поведінки підлітків із проявами насильства: причини та наслідки	31
Висновки до розділу 2	35
3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ	
3.1. Методи та організація дослідження	38
3.2. Аналіз отриманих результатів	39
3.3. Практичні рекомендації з профілактики агресивної поведінки підлітків у контексті впливу масової інформації під час війни	47
Висновки до розділу 3	49
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53
ДОДАТКИ	59
Додаток А. Опитувальник рівня агресивності Басс-Даркі	59
Додаток Б. Результати за методикою діагностики Схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса (за адаптацією Н.В. Грішиної)	69
Додаток В. Результати за методикою діагностики Схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса (за адаптацією Н.В. Грішиної)»	70

ВСТУП

Актуальність теми дослідження Проблема агресивної поведінки підлітків є дуже актуальною, оскільки це серйозна соціальна проблема, яка може мати далекосяжні наслідки як для самого підлітка, так і для його оточення.

По-перше, агресивна поведінка може призводити до різних проблем з поведінкою, таких як булінг, злочинність, наркотична залежність та інші негативні наслідки. Крім того, вона може призвести до психологічних проблем, таких як депресія та тривога, що може суттєво погіршити якість життя підлітка.

По-друге, агресивна поведінка підлітків може мати негативний вплив на їхній успіх у навчанні та майбутнє. Якщо підліток проявляє агресивну поведінку у школі, це може призвести до зниження успішності, погіршення стосунків зі шкільними товаришами та вчителями, а також може призвести до відрахування зі школи.

Отже, з огляду на важливість проблеми агресивної поведінки підлітків, дослідження вікових особливостей формування цієї поведінки є дуже важливим. Це допоможе розуміти причини агресивної поведінки у підлітків і розробляти ефективні стратегії для її управління і запобігання.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості, прояви та чинники, що зумовлюють агресивну поведінку у підлітковому віці.

Суб'єкт дослідження — підлітки, які демонструють агресивну поведінку,

Мета дослідження – Здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей, форм прояву та факторів агресивної поведінки у підлітковому віці, а також емпірично виявити особливості прояву агресії у старшому підлітковому віці.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати **наступні завдання:**

- вивчити наукові підходи до агресивної поведінки підлітків;
- визначити психосоціальні чинники формування підліткової агресії;
- провести емпіричне дослідження рівня агресивності, особливості структури агресивності й ворожості в підлітковому віці;
- надати рекомендації щодо профілактики агресії

Вибірка досліджуваних — підлітки старшого підліткового віку (16–18 років) згідно з класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), з яких 30 — дівчата та 22 — хлопці.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема агресивної поведінки підлітків була відображена в роботах психологів-дослідників, зокрема таких, як Каткова Т. А., Мельнікова С. В., Варіна Г. Б., Дмитрієва С., Мачушник О., Платонова О. Г., Дрижак Т. І., Деркач Л.М., Голенко К.П., Мітічкіна О. О., Перепелиця О. А., Петринич О. Г., Орос О. Б., Шігімага Д. В., Михайлишин У. Б., Полянничко А. О. Вона розглядається через призму біологічних, психологічних та соціальних чинників. Попри значну кількість наукових праць, проблема залишається актуальною через зміну соціальних умов, зростання впливу цифрового середовища та онлайн-комунікації, що потребує подальших досліджень.

Методологічні засади дослідження. Предмет, мета і завдання роботи зумовили застосування таких методів дослідження:

- *аналіз джерел інформації* – для вивчення наукових джерел і літератури, що описують агресивну поведінку підлітків, її причини, механізми та наслідки.
- *ретроспективний аналіз* – для дослідження історичного розвитку підходів до вивчення агресії та змін у її проявах серед підлітків у різні періоди.
- *порівняльний аналіз* – для зіставлення різних форм агресивної поведінки та їхніх проявів у різних соціальних, психологічних і сімейних умовах.

- *метод узагальнення* – для формування висновків дослідження на основі зібраних даних, аналізу факторів, що впливають на агресивну поведінку, та можливих підходів до її профілактики.
- *математичний метод* – для кількісної обробки результатів дослідження, зокрема анкетування підлітків, визначення рівня агресивності, виявлення кореляцій між агресивною поведінкою та соціально-психологічними факторами.

Джерельна база дослідження охоплює широкий спектр матеріалів, необхідних для детального аналізу агресивної поведінки підлітків, зокрема:

- наукові праці (З. Фрейд, А. Бандура, Л. Берковіц, Д. Доллард, Б. Крайг, О. Конторович) щодо природи та механізмів агресії.
- статистичні дані (звітність ВООЗ, ЮНІСЕФ, Державної служби статистики України, соціологічних опитувань).
- аналіз контенту соцмереж (дослідження цифрової агресії, кібербулінгу – К. Крейг, С. Паттон).
- юридичні документи (Закон України «Про охорону дитинства», Конвенція ООН про права дитини).
- емпіричні методи (тест Басса-Даркі, методика Кука-Медлей, методика К. Томаса).

Практичне значення роботи. Результати цього дослідження вносять значний вклад у розуміння особливостей прояву агресивної поведінки підлітків та факторів, що її зумовлюють. Практичне застосування роботи може включати розробку ефективних підходів до профілактики агресії серед підлітків, удосконалення психологічних та педагогічних методик роботи з агресивною поведінкою. Матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані у практичній діяльності психологів, соціальних працівників, педагогів та батьків, а також при викладанні дисциплін, пов'язаних із віковою та соціальною психологією, конфліктологією, педагогічною психологією.

Апробація результатів дослідження. Рубцова Т.О. Шрагіна Л.І. Психосоціальні чинники агресивної поведінки підлітків. Зб. матеріалів роботі V Підсумковій науково-практичній студентській конференції ОНЕУ «Сучасні виклики економіки» 17 квітня 2025 р. Одеса: ОНЕУ, 2025. С.

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі факультету міжнародної економіки Одеського національного економічного університету (ОНЕУ).

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена загальною концепцією та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (50 найменувань). Містить 4 рисунки та 3 додатки. Загальний обсяг роботи становить 71 сторінку, основний зміст викладено на 52 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

В психології під поняттям «агресія» (від лат. *aggressio* – напад) називають поведінку, яка спрямована на завдання фізичної або психологічної шкоди, аж до знищення об'єкта. Дослідження різних психологів показує, що стан агресивний стан зумовлюється гнівом, ворожістю, ненавистю тощо. Агресія може проявлятися як усвідомлено, так і неусвідомлено [3].

Проблема агресивності є однією з провідних не лише для сучасної психології та педагогіки, а також для всього суспільства. Її значущість спричиняється тим, що в підлітковому віці відбувається трансформація вже сформованих психічних та психологічних структур, з'являються нові риси особистості, формуються основи усвідомленої поведінки, а також формується загальна орієнтація на моральні цінності та соціальні норми. На сьогодні суспільство стикається з помітною нестачею позитивного впливу на молоде покоління. Дослідники-психологи все більше зосереджують увагу на дослідженні самого феномену агресії, проявам агресії і тенденціям поведінки, а також темою питань запобігання агресивності.

Різні науковці по-різному характеризують поняття агресії та агресивності. Хтось визначає її як вроджену реакцію людини, направлену на «захист власної території» (К. Лоренц, М. Ардри). Інші пояснюють агресію як реакція особистості на ворожі зовнішні умови (К. Хорні, Е. Фром). Також широко розповсюджені концепції, що пов'язують агресію з переживанням фрустрації (Дж. Доллард, Л. Берковіц). Проте не можна розглядати агресивність виключно як негативне явище, адже вона може природно виявлятися на фоні підвищеної активності підлітка та сприяти його продуктивному розвитку [2].

У психологічних дослідженнях агресії традиційно обговорювались питання її походження, визначались причини та особливості її прояву в різних вікових групах з'ясовувалися причини та специфіка її прояву в різних віках,

залежність агресивної поведінки від особистісних рис і ситуативних чинників. Існують матеріали, які свідчать про те, що саме в критичні періоди життя, зокрема в підлітковому віці, агресія досягає свій максимум. Це проявляється не лише в поведінки людини, а й у її внутрішньому стані особистості [41].

Психолог Л. С. Виготський вважав, що ключ до усвідомлення психологічного розвитку підлітка є формування інтересів, спрямованості, потягів і прагнень дитини в перехідному віці. Залученість навичок, характерні риси поведінки та психічних процесів в нову структуру мотивів та визначає глибоку своєрідність їх будови, їх діяльності та їх зміни в підлітковому віці. Агресія – форма поведінки, яка несе в собі мету - нанесення шкоди іншій людині, а агресивність - стійка риса особистості, яка відображає схильність до різних агресивних дій. На виникнення агресії впливає природний фактор, а саме – наявність агресивності, як (особистісної схильності до агресивних дій), так і мікросоціальний фактор (взаємодія у сім'ї, референтній групі, школі). Велику роль відіграють і макросоціальні фактори, зокрема модель поведінки, прийнята в суспільстві, яка пропагандується за допомогою СМІ.

Теоретико-методологічні засади дослідження проявів агресивної поведінки підлітків дають можливість вивчати різні аспекти агресії, а також визначати чинники, що впливають на її формування та прояви в цій віковій групі. Ці основи дозволяють враховувати багатогранний характер агресії, включаючи біологічні, психологічні, соціокультурні та екологічні фактори, що взаємодіють один з одним і формують агресивну поведінку [31].

1.1. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків у працях зарубіжних дослідників

Теоретичний аналіз агресивної поведінки підлітків передбачує розгляд особливостей підліткового віку, його новоутворень, провідної діяльності з метою виявлення причин виникнення агресивної поведінки. Особливий інтерес мають праці авторів, які виявляють соціальну зумовленість кризи

підліткового віку і домінуючу роль відводять середовищу, соціуму, в рамках якого перебуває підліток.

Проблема агресивної поведінки підлітків була відображена в роботах психологів, зокрема таких, як (В.А.Аверін, Н.В. Алікіна, Б.Н.Алмазов, С.Я.Беличева, П.Г.Бельський, І.А.Горькова, З.Н.Григорова, С.Н.Єнікопов, П.А.Ковальов, Н.Ю.Максимова, І.А.Невський, Е.В.Ольшанська, А.А.Реан, Л.М.Семенюк, Д.І.Фельдштейн, І.А.Фурманов та ін.) та зарубіжних психологів (А. Бандура, Й.Берг, Р. Дженкінс, І.Джосселіні, Р.Уолтерс, А. Фрейд, Хевітт, Е.Еріксон, Д.Мунн та ін.).

До новоутворень підліткового віку належать й особливості провідної діяльності, що були досліджені в працях Л.С. Виготського, Д.І. Фельдштейна та Д.Б. Ельконіна. На основі їхніх ідей можна зробити висновок про те, що провідною діяльністю молодшого підліткового віку (11-13 років) є інтимно-особистісне спілкування, яке має самостійну мотиваційну та смислову цінність. Згідно з думкою вчених, глибина та сила прояву кризи в цьому віці безпосередньо залежить від особливостей провідної діяльності підлітка. Відповідно Л.І.Божович, Д.Б.Ельконіну, О.Н.Новіковій, основною діяльністю підліткового віку є спілкування через різні форми суспільно корисної діяльності [14].

Існують кілька різноспрямованих теоретичних підходів, кожен з яких по-своєму дає бачення сутності і походження агресивності. Найстарішою є теорія інстинкту, яка оцінює агресивну поведінку як вроджену. Зигмунд Фрейд, один із основних прихильників цієї ідеї, вважав, що «агресія бере свій початок у природженому і спрямованому на власного носія інстинкті смерті; по суті справи, агресія – це той же інстинкт, тільки спроектований удвічі і націлений на зовнішні об'єкти». Одна з найцікавіших наслідків теорії К. Лоренца заключається в тому, що вона дозволяє пояснити те, що у людей в порівнянні від більшої частини інших живих істот, переважно поширене насильство щодо представників свого виду. Лоренц також наголошував, що

любов і дружні стосунки можуть бути несумісними з вираженням відкритої агресії та навіть здатні блокувати її прояви [32].

Про значний відсоток в основі агресивної поведінки афективного компонента вказують певні реакції неповнолітніх. Переважно цьому сприяє збільшена емоційність, властива підлітковому віку [43].

Якщо розглянути основні західні концепції, можна виділити три найважливіші. Перша включає в себе теорії, де агресивність – це вроджений інстинкт індивіда (З.Фройд). Друга концепція описує агресію як поведінкову реакцію на розчарування. За Дж.Доллардом, агресія – захопленість, яке автоматично з'являється в організмі людини, а реакція на фрустрацію – зусилля подолати перешкоди на шляху до задоволення власних потреб і досягнення емоційного балансу. Третя теорія – теорія соціального навчання. Агресія тут – це опанування певної поведінки під час соціалізації під час спостереження за відповідними діями інших (А.Басс, Мак Доугел). На сьогодні ця теорія є однією з найбільш дієвих у передбаченні агресивної поведінки.

У різних наукових дослідженнях психологів було виявлено цікаві факти, які стосуються меж підліткового віку. У 50-х роках перехідний момент, пов'язаний з уявленнями про майбутнє, вибором майбутньої професії спостерігався і був дуже актуальним для підлітків 15 років (Л. Божович), в 60-х – 17 років (Н. Крилов), а в 80-х і 90-х роках цей рубіж змістився до 13 років (Н. Толстих). Таку різницю результатів можна роз'яснити зміною соціальної ситуації розвитку поколінь підлітків, зокрема впливом соціальних, економічних та культурних змін на становлення особистості молоді.

Проблема агресії залишається на сьогоднішній день однією з найважливіших та найактуальніших. На думку А. Басса, агресивність – це будь-які дії, які несуть в собі загрозу або завдають шкоди іншим. Втім, існує також погляд, щодо пояснення агресії і з позитивної сторони: одні науковці пояснюють агресію, як активність, прагнення до самоствердження, внутрішню силу, яка дозволяє людині чинити опір зовнішнім труднощам.

З іншого боку на розвиток агресивності підлітка можуть впливати природні особливості його темпераменту, такі як збудливість і сила почуттів. Ці фактори допомагають формуванню таких рис характеру, як схильність до дратівливості, запальність і нездатність контролювати свої емоції.

Аналізуючи наукові праці дослідників таких, як І.Кон, І.Фурманов, А.Реан, Ю.Можгинський, можна виділити декілька характерних рис сімейних взаємин і виховання, які можуть сприяти розвитку агресивних рис характеру підлітка:

- незацікавленість дітьми, байдужість до них з боку батьків;
- явне неприйняття підлітка, яке відбувається в зневазі та жорстокості;
- уникнення спілкування між батьками та дитиною;
- повна відсутність або недостатній контроль за дитиною в поєднанні з поміркованим ставленням до проявів нею агресивної поведінки;
- гіперопіка або надмірна турбота, яка обмежує розвиток самостійності;
- непослідовність та суперечливість у висуванні вимог батьків;
- перевага покарань, що переважають над заохоченнями, домінування заборон;
- насильство та фізичні покарання у родині.

На думку С.Шабанової агресивна поведінка підлітків може виступати як метод задоволення прагнення у спілкуванні; вираженні себе та демонстрації власної значимості; відповідь на несприятливу ситуацію, яка склалася у сім'ї та на жорстоке ставлення з боку батьків; досягнення важливої мети. Таким чином, у підлітковому віці агресивна поведінка дуже часто є своєрідним захисним механізмом, через який підлітки прагнуть здолати внутрішні та зовнішні складнощі [17].

Внаслідок цього проблема агресивності є однією з найбільш гострих як на фундаментально-теоретичному, так і на прикладному рівнях досліджень психологів різних шкіл і напрямків (Р. Арді, А. Бандура, Р. А. Берон, Д. Зільман, З. Фрейд та ін.). Роботи багатьох іноземних науковців, таких як К.

Додж, М. Каплан, А. Патерсон, Р. Хусман, присвячені розробці практичних аспектів ворожості у підлітковому віці.

Аналіз психологів показує, що значна частина сучасних підлітків проявляє агресію у відносинах з навколишніми людьми.

Одним з найранніших і широко відомих теоретичних підходів, що відноситься до агресії, пояснює її як інстинктивну поведінку. Відповідно до цієї теорії люди генетично чи конституційно спроможні на агресивні дії. Джерела цієї теорії можна побачити у філософських працях минулого. Сучасні дослідження базуються на роботах Ч. Дарвіна та його еволюційній теорії.

За науковими працями А. Є. Личка та Е. Г. Ейдемільера, виокремлюються такі порушення під час сімейного виховання: гіпопротекція; гіпопротекція, що переважає; гіпопротекція, що дозволяє, існуюче чи приховане емоційне нехтування; збільшена етична відповідальність; жорстоке ставлення та суперечливе виховання.

Фахівці з психології, такі як А. Я. Варга, В. В. Іванова, І. М. Кириленко, С. Л. Кравчук, В. М. Мініяров та І. А. Фурманов, з'ясували, що існує зв'язок між типами агресивної поведінки підлітків та методом сімейного виховання. Особливо, виявлено, що тип хлопця-підлітка часто створюється в родині із надмірною опікою або обмеження з боку батьків, а тип агресивної дівчинки-підлітка – в сім'ях з авторитарною надмірною опікою або суворим ставленням. Також було визначено зв'язок між руйнівним спрямуванням агресивної поведінки підлітка та сімейним вихованням, асоціальною направленістю агресивної поведінки підлітка, також взаємозв'язок агресивних реакцій підлітків з різними типами виховання в родині. Однак гармонійні взаємини між підлітками та їх батьками визначаються високою емоційною близькістю, підтримкою, довірою, розумністю контролю, можливістю співпраці, вірою в здібності підлітків, а також гарантуванням їх безпеки та захисту у спілкуванні [22].

І. А. Фурманов у своїх вченнях виділяє чотири типи підлітків, схильних до ворожої поведінки:

1. Діти, які спроможні до проявлення фізичної агресії – активні, цілеспрямовані, рішучі підлітки, які часто показують небезпечну поведінку, ризикованість та нахабство. Вони хочуть щоб їх визнано суспільство, вони поєднують свою товариську і розкутість з амбіціями.
2. Діти, схильні до словесної агресії – це підлітки з психічною неврівноваженістю, тривожністю, вразливістю і заниженою самооцінкою. Вони мають багато різних емоційних складнощів, але в той самий час є дуже активні і працездатні, хоча часто знаходяться у пригніченому стані.
3. Діти, схильні до виявлення прихованої агресії. Ці підлітки відрізняються імпульсивністю, слабким самоконтролем, недостатньою соціалізацією та низьким усвідомленням своїх дій. Вони не замислюються над результатами своїх дій і важко справляються з відкладаннями та коливаннями.
4. Підлітки, схильні до вираження негативізму, часто демонструють підвищену чутливість та вразливість. Вони можуть бути більш схильними до самоцентричності, прагнення до самозадоволення, що іноді сприймається як пихатість. Деякі з них реагують на будь-яке зауваження або критику з протестом, сприймаючи її як напад на їхню особистість, що може призвести до конфліктів у взаємодії з оточенням.

А. Бандура вважав, що для розвитку підлітка шкідливі не стільки різні агресивні прояви, скільки наслідки її проявів. Разом з цим ворожі поведінкові риси в поведінці частини підлітків, такі, як агресивність, жорстокість або сильна тривожність, можуть стати стійкими в процесі мимовільного групового спілкування. Це спілкування, ця система відносин, які формуються на жорстких законах особливо асоціальних підліткових груп є наслідком не просто генетичної схильності до початку агресії, а виявляється, в більшій частині випадків, тільки як ситуація заміщення при несприймання підлітка в

світ соціально значущих взаємин дорослих людей, як ситуація загального переживання непорозуміння їх [18].

Агресивні напрями частіше всього виявляються в підлітковому віці, коли відбувається розвиток особистості; серед підлітків зростає негативізм, частіше трапляються випадки, коли проявляється жорстокість, агресивність та лють. Згідно з думкою багатьох фахівців, саме агресивність, поруч із тривожністю, проявляється дуже частим виявом особистості в дитячому та підлітковому віці. Підтвердження актуальності цієї проблеми знаходить своє відображення у сучасній криміногенній ситуації, коли дуже сильно зростає насильницька злочинність серед молоді [29].

Дослідження науковців спрямовані на вивчення самої природи агресії, умов формування агресивних дій, причини її виникнення та методів подолання агресивних проявів у підлітків. Одночасно з тим, аналіз матеріалів у психолого-педагогічних виданнях дає змогу стверджувати, що висвітлення впливу шкільних взаємин на прояви агресії дітей підліткового віку є недостатнім. Окрім того потребує подальшого пояснення – проблема розробки та використання дієвих психокорекційних методів з метою подолання агресивності в підлітків. Саме тому ця тема діагностики та корекції агресивності у підлітковому віці є недостатньо висвітленою, тому і є дуже актуальною [9].

1.2. Типологія агресивної поведінки сучасних підлітків

На сучасному етапі розвитку суспільства агресивність розглядається як один із способів регуляції спільної діяльності соціальних груп, а також як негативна умова, що впливає на функціонування та структуру суспільства (зокрема це диктатура та тиранія як форми суспільної системи).

Сучасне розуміння агресії потребує більшої конкретики і змістовності. Зокрема, чіткого визначення її сутності агресії і агресивності. У більшості випадків агресивність — психічний стан, який у певних ситуаціях може спричинити формування агресивності як стійкої риси особистості [46].

Проблема агресії в суспільстві завжди турбувало людство. Агресія – невід’ємна частина життя особистості та суспільства в цілому. Походження цього поняття як феномену має широкий спектр відображень. На основі аналізу наукових джерел можна виділити два проблемних напрями факторів, які визначають зміст і критерії визначення агресії особистості. Це – “внутрішні” (індивідуальні, психологічні, біологічні) і “зовнішні” (соціальні, психологічні, ситуативні) фактори агресивної поведінки людини [49].

Питання особистості сучасного підлітка є різнобічним та багатоплановим, що привертає велику зацікавленість психологів і педагогів, оскільки цей період є надзвичайно важливий у формування людини. В умовах радикальних змін культурно-історичної ситуації епохи постмодернізму воно набуває нового значення. Особливо коли під час критичних та перехідних періодів соціальні й економічні процеси дуже впливають на розвиток індивідуальності. Інформатизація та глобалізація допомагає зміні світогляду, формуванню стратегій та більш глибокому самопізнанню.

Підлітковий вік займає дуже важливе місце у розвитку особистості, проте, неоднозначного інтерпретують у психолого-педагогічній літературі як «мутаційну фазу розвитку» (Ф. Дольто), перехідний або кризовий етап дорослішання, «транзитний період» чи «останню главу дитинства». Специфіка підліткового періоду як соціально-психічний феномен визначається конкретно-історичними контекстом розвитку суспільства. Як зазначав Д.І.Фельдштейн: «Виявляючи гострий інтерес до сучасності, підліток шукає своє місце в навколишньому світі, тонко сприймаючи усі відхилення і недоліки у діяльності, поведінці конкретних людей і суспільних інститутів. Тому дисгармонія соціально-економічного розвитку суспільства чітко позначається на особистісному становленні підлітків» [25].

Важка ситуація в Україні, поглиблення кризового становища одразу в трьох галузях життєдіяльності – духовній, суспільній та матеріальній – викликали дуже значні зміни у світогляді, орієнтації молоді у галузі культури, освіти та виборі професії. Агресія серед дітей є досить звичайним явищем на

ранніх стадіях розвитку, однак в процесі формування особистості дитини відбувається адаптація поведінки до соціальних норм. Тому прояви агресії і агресивності підлітків у буденному житті є проблемою, яка все більше турбує дослідників і науковців, оскільки останніми роками спостерігається збільшення рівня цинізму, жорстокості серед неповнолітніх. Дитина в процесі навчання, дозвілля та спілкування в сім'ї опиняється під впливом соціальних і біологічних факторів, які по-різному впливають на її поведінку та вчинки.

За останній час дослідники та фахівці все частіше приділяють увагу вивченню проблеми агресії, жорстокості і віктимології. На сучасному етапі розвитку української психології зацікавленість дослідників до феномена агресії та агресивності значно зріс, це відображено у працях О. Бовть, Г. Гайдукевича, О. Дроздова, Д. Александрова, Л. Казміренко, С. Кравчук, А. Мелоян, О. Мізерної, С. Третьякова, О. Цільмак, В. Шебанова, С. Шебанової та інших [12].

На сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства одним із пріоритетним є напрямок в соціальній роботі, який спрямований на формування юного покоління з активною життєвою позицією. Однак, кризи, які відбуваються сьогодні у економічному, політичному, культурному житті України, дуже негативно впливають на розвиток особистості підлітків. Досить часто підлітки не можуть виявляти свої бажання, думки у неагресивній чи толерантній формі. Тому в соціально-психолого-педагогічній науці набувають особливої актуальності експериментальні та теоретичні дослідження, спрямовані дієвих методів запобігання та зменшення проявів агресії серед школярів підліткового віку.

Актуальність вивчення та дослідження аспектів агресивності заключається в тому, що дуже важливою на сьогодні є проблема зростання дитячої злочинності. Спроби пояснити на попередити дії підлітків ускладнюється тим, що не лише в повсякденному житті, але й у професійному середовищі і в різних теоретичних концепціях явище агресії має дуже суперечливе тлумачення. Нерідко біологічні, соціальні та психологічні

фактори розглядаються досить розрізнено та не враховуються в діяльності соціальних працівників [50].

Дослідження праць Т. В. Алексєєва та Н. І. Ковальчишина описує агресію, як мотивовано деструктивну поведінку індивіда, яка перечить звичайним нормам життя людей в суспільстві та наносить моральної, тілесної, матеріальної чи психологічної шкоди іншим. Об'єкт агресії у підлітків може стати як жива істота, так і неживий предмет, який є результатом механізму, коли відбувається пряме визволення агресії щодо людини чи тварини стає неможливим. Джерела природи агресивності знаходяться на нейродиномічному і психодинамічному рівнях. До них належать емоційна чутливість та підвищена роздратованість, рівень тривоги, різні емоції, які формують так званий комплекс ворожості, до якого входять зневага, презирство та страх. Сукупний вплив цих характеристик формує готовність людини до будь-яких агресивних дій. Відповідно можна сказати, що агресивність в рисах особистості підлітків виникає, як форма протесту проти неприйняття чи нерозуміння з боку дорослих, саме через незадоволення своєї точки зору у соціумі, що відображається у певній поведінці підлітка. Одночасно з тим, на розвиток агресивності і агресії підлітка може впливати, як природні риси його темпераменту, наприклад, дуже виражені емоції, нервовість, імпульсивність, збудженість, нездатність контролювати себе. У стані фрустрації підліток шукає вихід із внутрішньої напруженості, зокрема у фізичних проявах. Також агресія може виникати, як необхідність захистити себе та дати відповідь на загрозу.

Особистісні риси, що сприяють підвищенню рівня агресивності, розглядають: збільшену ворожість та дратівливість, підвищену емоційну збудливість, негативну емоційність, посилений рівень тривожності та депресивного стану, завищену самооцінку, дуже низький рівень інтелекту, ізольовану направленість особистості, недоброзичливість, приписування оточуючим агресивність тощо.

Серед факторів, які стримують прояв агресії, виділяють: здатність до покарання за агресію, теплі дружні стосунки, кохання та любов, а також такі риси характеру як стриманість, терпимість, толерантність, неконфліктність, високу здатність до самоконтролю [40].

Здебільшого фахівці, що вивчають агресивну поведінку підлітків приходять до думки, що вона, як у більшості інших типів поведінки людини, є наслідком навчання. Це дає нам змогу знайти причини агресії. Зазвичай в основі цього стають незадоволені основні потреби дитини, такі як недостатня похвала, відчуття належності до соціальної групи, потреба у власній цінності, почуття важливості та цінності. Сучасні американські дослідження показують, що діти, які пережили важкі або травмуючі події, зазвичай часто мають проблеми в контролі своїх емоцій та пошуком позитивних зразків поведінки, що може спричиняти ворожість та агресивність. Дослідження показує, що стійкі та теплі стосунки в сім'ї грають велику роль у контролі та стриманості агресивної поведінки підлітків. Це показує, що особливість сімейної взаємодії – довіри, допомоги, підтримки та щирого спілкування, мають великий вплив на те, як дитина буде проявляти себе та свої емоції та реагувати на зовнішні впливи.

Відповідно до сучасних, зарубіжних, наукових дослідженнях до найважливіших причин агресивної поведінки підлітків відносять: недосконалість у вихованні, дуже жорстоке поводження з дитиною, емоційну відчуженість з боку батьків, неблагополучне оточення, яке наповнене агресією, жорстока поведінка, зневага, а також сильні емоційні переживання і довготривалий стрес, з якими зіштовхується дитина.

Ці фактори можуть стати каталізатором агресивної поведінки підлітків і викликати те, що вона буде сприймати агресію як звичайну норму. Агресія стає способом емоційного звільнення та захисту від негативних зовнішніх впливів. Це може мати серйозні наслідки, такі як замкненість у собі, уникнення будь-якого спілкування з іншими, байдужість до звичних занять, труднощі з навчанням, емоційну нестійкість, що дуже погіршує концентрацію, пам'ять та

інші когнітивні здібності. Слід зауважити, що не всі діти однаково реагують на стресові ситуації. Схильність до агресивної поведінки залежить від багатьох чинників, особливо індивідуальних рис дитини, стилю виховання, атмосфери в сім'ї та рівня, яку вона отримує з боку близьких [6].

Крім того, велика частина сучасних науковців стверджують, що агресивна поведінка має передбачати наявність і обов'язково включає в себе агресивну мету. За словами дослідника А. Бандури при більшій уважності і глибокому вивченні цієї проблеми, упевнився у тому, що неможливо точно визначити присутність чи відсутність агресивної мети у дитини чи підлітка. Дуже часто агресивний намір є прихованим за його пригніченим станом, який виникає внаслідок жорстокої агресії. Водночас наміри – особисті, сховані, вони недоступні прямому спостереженню бажання і наміру вчинити певні дії, в тому числі і агресивні, так переконані А. Басс, А. Бандура та інші дослідники.

Науковці стверджують, що тип та форму намірів можна оцінювати, лише дослідивши певні умови, які відбувалися у контексті агресивних дій (Дроздов О., Скок М., 2000). Однак, якщо враховувати наявність чи відсутність агресивного наміру при поясненні причин агресії підлітків в умовах війни є дуже необхідним та доцільним.

Відповідно до цього, незалежно від повністю доведених причин з'явлення проявів агресивної поведінки у дітей, підлітків, молоді з одного боку, агресія – це негативне явище, а з іншого в умовах війни, є захисним механізмом у поведінці дитини, за допомогою чого вона може і прагне подолати страх, гнів і інші негативні емоції і адаптуватися до суворих навколишніх умов і цілком складної життєвої ситуації [16].

1.3. Причини та специфіка проявів агресивності у підлітковому віці на різних стадіях розвитку

Агресія є однією з найактуальніших проблем суспільства. Особливо хвилює те, що агресивні прояви помічаються в підлітків у школі, від чого зазнають страждань вони, їх вчителі та батьки. Різні агресивні ознаки у

підлітків є однією з важливих проблем не лише для працівників в сфері освіти, але й для всього суспільства. Збільшення дитячої злочинності та числа підлітків, які виявляють агресію в буденному житті, підкреслюють план завдання дослідження психологічних умов, які спричиняють ці дуже небезпечні явища. Надзвичайно важливим є вивчення агресії в молодшому віці, коли ця особливість відбувається в стадії свого становлення і коли ще можна прийняти швидкі міри. Прояви агресії часто зустрічаються в більшості підлітків. Проте у деяких підлітків агресія є постійною характеристикою особистості. В результаті чого виникають труднощі із самореалізацією, самовдосконаленням, взаємодією з іншими. Підліток з проявами агресії дуже часто створює багато проблем не тільки навколишнім, але й для себе. Психіка на ранньому етапі розвитку не в змозі подолати фруструючі дії неграмотної допомоги зі сторони дорослих.

Причини, що спонукають агресивну поведінку, мають реальне підґрунтя, і знати про це дуже важливо. Ігнорування цих причин не допоможе впоратися з проявами агресії. Зараз ми розглянемо «сімейні» причини дитячої агресивності.

1. Відторгнення дітей з боку батьків – одна з головних причин агресії і не тільки дитячої. Статистика доводить, що переважно напади агресії відбуваються у небажаних дітей. Не всі батьки готові до появи дитини, але аборт через медичні обставини робити небажано, і дитина все таки з'являється на світ. Однак батьки можуть не висловлювати відкрито своїх негативних почуттів, але дитина чудово відчуває їх через міміку та тон їх голосу. Такі діти прагнуть довести, що мають право на існування, показати, що вони хороші. Вони намагаються заслужити любов батьків і зазвичай це роблять достатньо агресивно.
2. Зневага чи байдужість зі сторони батьків – дуже складно переживається дітьми, батьки показують зневажливе, а то й вороже ставлення до них.
3. Знищення емоційних зв'язків у родині може серйозно відобразитися на рівні агресивності дитини. Коли між батьками відбуваються постійні

суперечки це може спричинити значні проблеми. Таке життя стає для дитини справжнім потрясінням. Зокрема, якщо батьки маніпулюють дитиною. Дуже часто дитина хоче помирити батьків, але сама може стати жертвою агресії.

В результаті чого дитина або живе постійно в напруженні, відчуваючи страждання від нестабільності і конфлікту між батьками, або стає черствим і здобуває досвід застосування ситуації у своїх власних цілях, щоб потім взяти для себе більше користі. Зазвичай такі діти виростають дуже хорошими маніпуляторами, які думають, що всі і весь світ їм щось винен. Як наслідок, будь-яка ситуація, де вони самі мають робити щось для світу чи чимось пожертвувати, відчувається негативно, спричиняє дуже різкі прояви агресивної поведінки.

4. Зневага до особистості дитини може бути наслідком некоректної і нетактовної критики, образливих і принизливих зауваженнях, – в цілому все те, що може викликати не лише гнів, але і відкрите обурення у дорослого, не говорячи вже про саму дитину. Зневажливе ставлення до дитини, яка висловлена публічно, створює в ній суттєві і серйозні комплекси, що призводить до невпевненості у собі і своїх силах.
5. Тотальний контроль або повна відсутність контролю. Сильний контроль над дитиною (гіперопіка) і її власний контроль над собою так само шкідливий, ніж взагалі повна відсутність такого контролю (гіпоопіка). У будь-якому разі, подавлений гнів рано чи пізно буде проявлятися через агресивні реакції.
6. Надмірна або недостатня увага з боку батьків. Коли в родині дитині дуже багато приділяють уваги, вона стає розбещеною і пристосовується до того, що її примхам та капризам завжди піддаються. Батьки з самого дитинства формують дитині думку, що вона – небесне створіння, якому всі мають служити. Доволі часто відбувається те, що дорослі не помічають, коли дитина страждає, на її душевний біль, але замість цього зосереджуючись на проблемах, які для неї є дрібницями. Внаслідок

цього у дитини може з'явитися думка про те, що батьки не можуть взагалі зрозуміти її.

7. Обмеження фізичної активності. Дуже часто пориви агресивної поведінки дитини викликані заборонами дорослих. Наприклад, уявіть ситуацію, коли дитина провела день з дуже суворою нянею, і її поведінка постійно контролюється, а будь-які спроби погратися в гучні рухливі ігри припиняються.
8. Відмова в дозволі на власну свободу. Коли дитина починає усвідомлювати свою індивідуальність, вона починає поділяти навколишній світ на «своїх» і «чужих», і відповідно, речі та територія стаються для неї чітко розмежованими на власні та чужі. У цей період дитині потрібне своє власне місце і впевненість у тому, що все, що належить їй буде недоторканим. Якщо батьки мають змогу, то вони мають виділити дитині особисте місце або відокремити власний куточок у кімнаті якоюсь шафою [44].

Сучасний підліток живе у дуже складному світі за тенденціями соціалізації. Це зумовлено, по-перше, стрімкими темпами технічних та технологічних трансформацій, що висувають перед молодим поколінням нові вимоги. По-друге, з великою кількістю інформації, які оточують їх, створюючи велику масу «шумів», яка може впливати на підлітка у якого немає ще чітко визначеної життєвої позиції. По-третє, з кризами екологічними та економічними, що викликають у молоді відчуття безнадійності та роздратування. За таких умов у підлітків розвивається почуття бунту, зазвичай несвідоме, і водночас росте їх власний розвиток, який за відсутності загальносуспільного зацікавлення може призвести до егоїзму. Підлітки зазнають особливого впливу від нестабільності соціальної, економічної та моральної ситуації, тому що старі орієнтири зруйновані, а нові ще не сформовані.

Формування особистості дитини та підлітка формується не сама по собі, а в контексті її оточення. Дуже важливу роль відіграють невеликі групи, де

підліток взаємодіє з іншими людьми. Найбільший вплив на підлітка має родина, оскільки саме родина є основним чинним соціалізації та головним джерелом прикладів для наслідування, у тому числі й агресивної поведінки. Становлення агресивної поведінки у підлітків є складним процесом, до якого залучені багато факторів. Агресивна поведінка формується під впливом родини, однолітків, а також засобами масової інформації. Діти часто засвоюють агресивну поведінку як через прямі заохочення, так і через спостереження за агресивними діями інших. І навіть коли батьки намагаються покращити стосунки між своїми дітьми, вони можуть випадково посилювати ту поведінку від якої прагнуть позбутися.

Поєднання негативних біологічних, психологічних, сімейних та інших суспільно-психологічних чинників відображається на загальному способі життя підлітків. Особливим для них є порушення емоційних відносин з іншими людьми. Підлітки часто потрапляють під сильний вплив своїх ровесників, що часто створює антисоціальну шкалу життєвих пріоритетів.

Дослідження Л. М. Семенюк виявляють те, що всередині підліткового віку як у хлопчиків, так і у дівчат спостерігаються вікові періоди з підвищеним та зниженим рівнем агресивної поведінки. Так, визначено, що у хлопчиків є два пікових періода прояву агресії: в 12 років та в 14–15 років. У дівчат також є два таких періоди: найбільший рівень агресії спостерігається в 11 та 13 років.

У цьому випадку агресія (дія) найчастіше притаманна хлопцям, ніж дівчатам. Тобто, дівчата частіше відчують гнів і роздратування, але рідше виражають ці почуття зовні через агресивні дії. Натомість, хлопцям притаманна агресивна поведінка, яка часто не має глибоких емоційних причин [10].

Роберт Берон та Дебора Річардсон, досліджуючи фактори, що провокують формування агресивної поведінки підлітків, визначили: «Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, а також засобів масової інформації. Підлітки навчаються агресивної поведінки за допомогою прямих підкріплень так само, як і шляхом спостереження агресивних дій».

На розвиток агресивної поведінки значною мірою впливають ступінь єдності сім'ї, рівень близькості між батьками та дитиною, а також стиль сімейного виховання. Підлітки, які живуть у родині із сильним розладом, де батьки відчужені і холодні, частіше схильні до агресивної поведінки.

Згідно з поглядами О. О. Волинської, питання проблеми агресії і агресивності стає дедалі більш актуальною, коли суспільство стикається з кризовими періодами розвитку. Перетворення колишньої суспільно-політичної системи, високий рівень протестних настроїв, війна в Україні, радикальна зміна цінностей і змушена переорієнтація поведінки, на думку науковця причинили спалахи агресії, збільшення насильства і злочинності, а також до посилення жорстокості в побутовій поведінці.

Підліткова агресивність тісно переплітається з процесом соціалізації і має дуже глибокі біологічні і суспільні витоки. Повністю усунути агресивну поведінку неможливо, проте важливо зменшити її прояви через

навчання підлітка самоконтролю власних агресивних поривань, формування дружніх міжособистісних відносин з оточенням та навичкам знаходження альтернативних мирних шляхів для вирішен вміню знаходити альтернативні мирні шляхи вирішення конфліктів.

Абсолютно усунути агресивну поведінку неможливо, проте важливо зменшити її прояви шляхом навчання підлітка самоконтролю власних агресивних поривань, налагодження товариських міжособистісних контактів з оточенням і розвиток умінь знаходити альтернативні мирні способи розв'язання конфліктів [45].

Висновки до розділу 1

Теоретичний розгляд аспектів агресивної поведінки підлітків показує, що агресія є складним явищем, яке може проявлятися по-різному та мати різні причини. Важливо зазначити, що агресія не завжди є негативним явищем, і в деяких випадках може бути формою самозахисту або способом досягнення

мети. Проте неконтрольована та деструктивна агресія може призвести до серйозних проблем у соціальній адаптації та розвитку особистості підлітка.

Аналіз наукової літератури показав, що існує безліч теорій та підходів до вивчення агресії. Деякі дослідники вважають агресію вродженою властивістю, тоді як інші наголошують на її соціальному та психологічному походженні. Усі ці теорії мають право на існування та доповнюють одна одну, дозволяючи більш глибоко зрозуміти сутність агресивної поведінки.

Особливу увагу при було роботі з літературою було приділено аналізу психологічних особливостей підліткового віку, оскільки саме в цей період відбувається активне формування особистості та становлення соціальної поведінки. Підвищені емоційність, імпульсивність та прагнення до самоствердження, характерні для цього віку, можуть сприяти проявам агресії.

Теоретичний аналіз дав можливість виявити найбільш суттєві фактори, пов'язані з агресивною поведінкою підлітків:

1. Форми прояву – від фізичної агресії до вербальної та опосередкованої, кожна з яких має свої особливості та може бути зумовлена різними факторами.

2. Агресивна поведінка може бути як свідомою, так і несвідомою, що ускладнює її діагностику та корекцію.

3. Причини агресивності включають біологічні, психологічні та соціальні фактори. Серед них можна виділити особливості темпераменту, сімейне виховання, вплив однолітків та засобів масової інформації.

4. Зв'язок агресивності зі стадіями розвитку підліткового віку. У молодшому підлітковому віці (11-13 років) агресія може бути спрямована на встановлення свого місця в колективі однолітків, тоді як у старшому підлітковому віці (14-17 років) вона може бути пов'язана з пошуком ідентичності та самоствердженням.

Розуміння означених факторів є ключовим для розробки ефективних методів профілактики та корекції агресивної поведінки.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ

Війна спричинила суттєві зміни в усіх аспектах життя українського суспільства, особливо зачепивши його найуразливіші групи – підлітки. Підлітковий вік є критичним періодом у розвитку особистості, коли формуються основні навички: соціальні, емоційні та когнітивні. Підлітки, які переживають війну зазнають великий стрес і травматичні події, що позначаються на їхньому психологічному та емоційному стані. В свою чергу, психологічний стан спричиняє посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресію та тривожні розлади. Дуже погіршується мотивація підлітків до навчального процесу через порушення освітнього процесу, знищення інфраструктури та дефіцит ресурсів. Зниження здатності концентруватися на здобуванні знань через постійний стрес дуже впливає на успіх у навчанні [48].

Агресія виникає через самостійність дитини і проявляється як конфлікт між дитячими потребами та бажаннями із волею та поглядами батьків. Агресія вивільняє накопичене напруження і може працювати способом привертання уваги [21].

2.1. Соціально-психологічні фактори, що впливають на розвиток агресії у підлітків

Соціально-психологічні фактори, перебуваючи в тісному зв'язку та взаємообумовленості з іншими об'єктивними та суб'єктивними елементами суспільства, мають власні, досить незалежні закономірності функціонування та розвитку. Згідно до наявних концепцій етіології агресії, можна виокремити декілька факторів агресивної поведінки підлітків: особливості виховання в офіційних установах соціалізації (сім'я, освітня система); вплив однолітків та підліткової субкультури; вплив медіа та сучасних інформаційних технологій.

Агресія в підлітковому віці не з'являється зненацька – в сучасній психологічній науці акцентується значення мікросередовища у формуванні її змістових та інструментальних ознак, а також суб'єктивних уявлень про допустимість агресивної поведінки (І. В. Дубровіна, І. С. Кон, І. Б. Котова, В.

Н. Мясищев, Є. Н. Шиянов, Д. І. Фельдштейн). Вона є наслідком неадекватного процесу соціалізації, результатом невмілих дій дорослих, а також характеристик індивідуального анамнезу розвитку підлітка. Зрозуміло, що агресія, як і інші психологічні явища, детермінується системою макросоціальних, мікросоціальних та суб'єктивних чинників. До того ж, орієнтація підлітка на взаємодію та спілкування, бажання знайти цільову групу і здобути престижного статусу в міжособистісних стосунках посилює значення мікросоціальних чинників у розвитку агресивності.

У процесі соціального засвоєння агресії значне місце займають засоби масової комунікації. Багаторічні американські дослідження встановили наступну залежність: якщо у ЗМІ поширюються про вбивства та зґвалтування, то в найближчий час у цьому регіоні можна очікувати зростання подібних випадків насильства [47].

Саме в підлітковому віці чутлива особистість, схильна до залежної поведінки, особливо гостро переживає вплив соціально-психологічних чинників. Дослідниця К.Сергеева, виокремлює такі чинники агресивності підлітків: психофізіологічні (прагнення до самовираження, емоційна неврівноваженість, об'єднання з однолітками, недовіра до старших); когнітивні (нездатність обговорювати проблеми, вирішувати конфлікти, планувати майбутнє, ставити цілі та досягати їх); соціальні (несприятливе середовище в сім'ї, низький рівень життя, стреси, які викликані через умови виховання).

Вважаю за необхідне акцентувати на цілісній системі соціально-психологічних чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою, які є взаємозумовленими, взаємопов'язаними й впливають на розвиток, соціалізацію підлітків: соціально-психологічні (стать, вік, шкільне середовище); медико-психологічні (хронічні захворювання, вид адикції); особистісні (адаптивність, життєва мотивація).

Важливість цілісної системи соціально-психологічних чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою, які є взаємопов'язаними,

взаємозалежними та впливають на розвиток і соціалізацію підлітків: соціально-психологічні (стать, вік, освітнє середовище); медико-психологічні (довготривалі захворювання, тип залежності); особистісні (здатність до адаптації, життєва цілеспрямованість). Окрім того, шкідливий вплив деяких чинників сприяє активізації психологічної допомоги, підтримки підлітків у складний період їхнього життя [13].

У підлітковому віці риси характеру часто посилюються, а під впливом психогенних факторів, що спрямовуються на "місце найменшого опору", можуть виникати тимчасові порушення з адаптацією, зміни в поведінці. При дорослішанні риси характеру залишаються досить помітними, але компенсуються і зазвичай не заважають адаптації.

Можна виділити основні чинники агресивності підлітків:

- неадекватна самооцінка (відчуття неадекватності);
- соціально-психологічна ідентичність;
- акцентуація рис характеру;
- посилення психологічного захисту;
- умови середовища;
- освітня занедбаність.

Агресивність схожа з гіперактивністю тим, що обидва ці порушення проявляються в нездатності реалізування моторного спокою і релаксації. А відрізняється від гіперактивної поведінки – мотивацією. Також варто розрізняти від агресивності випадки впертості, коли дитина протистоїть дорослим без наміру завдати їм якоїсь шкоди. Розлад поведінки досить часто виникає через несприятливі психосоціальні умови, включаючи погані сімейні стосунки та проблеми в навчанні. Він виявляється як яскраво виражена зухвалість, неслухняність, провокаційна поведінка без агресивних вчинків. Таким чином, агресія у підлітків може бути засиним механізмом психіки та мати емоційно-когнітивну основу для виникнення [42].

2.2. Вікові особливості підлітків: їхній вплив на прояви агресії

Підлітковий вік, як визнано психолого-педагогічною наукою є найтяжчим і найскладнішим з усіх періодів розвитку дитини. Активний розвиток самосвідомості та критичного мислення веде до того, що дитина в підлітковому віці проявляє суперечності не лише в навколишньому середовищі, але і всередині власного сприйняття себе, що є причиною зміни емоційно-ціннісного сприйняття себе, виражаючись різким сплеском незадоволення собою та у поєднанні таких протилежних якостей, як, наприклад самовпевненість і страх, черствість і надмірна чутливість, відвертість і сором'язливість.

Вивчення вікових особливостей проявів форм агресивної поведінки підлітків має не тільки психолого-теоретичну, а й практичну цінність. Психологам, соціальним педагогам дуже важливо орієнтуватися в характері емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфер особистості дитини підліткового віку, з урахуванням особливостей впливу соціальної ситуації її розвитку, впливу середовища, дуже важливо знати і розуміти стан фізичної і прихованої агресії підлітків, схильність їх до дратівливості, гніву, уразливості, що створює ворожість [28].

Активний розвиток самосвідомості та критичного мислення спричиняє те, що дитина в підлітковому віці проявляє суперечність не лише в навколишньому середовищі, але і всередині власного сприйняття себе, що є основною підставою для зміни емоційно-ціннісного самосприйняття, проявляючись у раптовому незадоволеності собою та в поєднанні такий рис, як, наприклад, впевненість у собі і несміливість, байдужість і надмірна чутливість, розкутість і сором'язливість.

Відповідно, що на початковому етапі підліткового періоду онтогенезу (10–11 років) дитину визначає доволі критичне ставлення до себе. Тимчасове негативне ставлення до себе є і на другій стадії підліткового періоду (12–13 років), обумовлюючись в значній мірі, оцінками, як з боку дорослих так і однолітків. На третій стадії (14–15 років) виявляється зіставлення підлітком

власних особистісних характеристик, типів поведінки з певними нормами, які прийняті в орієнтованих групах.

Згідно з даними дослідження Л.М. Семенюк, у дітей в 10-11 років є переважним фізична агресія і не дуже виражена непряма агресія. При цьому вербальна агресивність та негативізм знаходяться на одному рівні розвитку.

Аналіз проявів різних форм агресивної поведінки підлітків має не лише психолого-теоретичне, але й практичне значення, надаючи можливість в орієнтуванні характеру емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфер особистості дитини підліткового віку, з огляду на особливості впливу соціальних факторів на розвиток ситуації, впливу впливу соціального середовища. психологу-досліднику і педагогу-практику дуже важливо знати стан фізичної та прихованої агресії дітей, схильність до дратівливості та негативізму, вербальної агресії, підозрілості та чутливості, що сприяють формуванню ворожості.

При цьому важливо враховувати в динаміці розвитку, що є характерною для підліткового періоду, коли агресія дітей та її прояви у різних формах поведінки, що мають специфічні особливості, як типові для 10–11, 12–13 і 14–15-річних підлітків [7].

Коли дитина тільки починає відвідувати школу, то прояви агресії трохи змінюються, але в більшості випадків зазвичай проявляються в тій же самій формі, що й у дітей до 2-х років. Діти шкільного віку вже активніше починають спілкуватися та розвивати відносини з однолітками, тому доволі часто агресія може направлятися на них.

У закордонних дослідженнях, на основі опитувань матерів, визначено, що з часом прояви агресивної поведінки зменшуються, приблизно, починаючи з 2-х років і до 11-ти. Проте, доволі часто її прояви мають непрямий характер, зокрема у віці від 4-х до 11-ти років, вчені пов'язують це з активним розвитком вербальних навичок та розширенням соціальних контактів у дітей.

Доволі часто в зарубіжних дослідженнях зустрічаються наукові роботи, де виділяються гендерні відмінності у прояві ознак агресивної поведінки.

Підлітковий період відзначається наявністю першої закоханості та стосунків, що дуже часто спонукає осіб однієї статі до прояву агресивності щодо представників іншої статі, яка може виражатися у насильницьких проявах. Багато вчених вважають, що агресивна поведінка підлітків є дуже важливою соціальною проблемою охорони здоров'я та вимагає особливої уваги з боку батьків, соціальних організацій, які беруть участь у вихованні дітей [26].

Структура проявів різних форм агресії зумовлена, як віковими, так і гендерними особливостями. У ранньому підлітковому віці хлопчики переважно виявляють фізичну агресію, тоді як у дівчаток вона менш виражена – вони схильні до вербальних форм прояву агресії [15].

2.3. Взаємозв'язок агресивної поведінки підлітків із проявами насильства: причини та наслідки

Підлітковий вік визначається інтенсивним розвитком і підвищеною схильністю до прояву агресивної поведінки. Є особистісні та соціальні причини агресії у підлітків, які зводяться до індивідуальних рис, впливу родини, однолітків, освітньої системи та засобів масової інформації. У контексті розширення інформаційного простору та з посиленням впливом Інтернету агресія набуває більш нового сенсу.

Агресія та насильство зустрічаються як в анімаційних телевізійних шоу та фільмах, так само і на телешоу за участю реальних людей. Різні мультфільми, які мають сцени насильства, як і раніше, можуть впливати на ставлення дітей до агресії.

Дії, які піддаються впливу мультфільмів із насильницьким змістом, можуть створити переконання в тому, що агресія та / або насильство є прийнятним. Таким чином декілька досліджень показали, що навіть короточасний вплив мультфільмів з насильницьким змістом може підвищити ймовірність формування агресивної поведінки у дитини [34].

А. Бандура обґрунтовував причини насильницької та агресивної поведінки підлітків через пережитий ними негативний досвід в певній

ситуації. Використання насильства в такій ситуації відіграє дуже важливу роль у майбутньому сприйнятті схожих ситуацій як таких, які вимагають насильницького втручання, як така особа сприйматиме ситуації, що за своєю суттю є нейтральною. Важливу роль у використанні насильства також відіграє минулий позитивний досвід успішного прояву насильства для задоволення своїх власних потреби. Для підлітка найбільшу загрозу у розвитку агресивної поведінки несе не стільки сам акт агресії, скільки відгук на нього. Запізніла або неправильна реакція оточення може спричинити закріплення та посилення агресії у підлітків.

Насильницька поведінка та агресія серед підлітків доволі часто виявляється примітивним інструментом задоволення актуальних соціальних проблем. Насильство серед підлітків є не просто ритуал ініціативи, воно, як конструктор або «деконструктор маскулінності постраждалого».

Агресивна та насильницька поведінка – це навмисний руйнівний поведінковий акт, який суперечить всім нормам і правилам взаємного існування людей в суспільстві, яка спричиняє шкоду об'єктам насильницького нападу, завдає фізичної шкоди людям, породжує в них психічний дискомфорт (негативні емоції, стан напруги страху, депресії) [35].

Намагання обґрунтувати причини насильницької поведінки зосереджено в біологічних, психологічних та соціальних теоріях девіантної поведінки. В основі біологічних теорій дослідження закладене уявлення про вроджену агресивність. Саме насильницький спосіб вирішення якихось питань ймовірно здається підлітку найбільш ефективним, якщо більшість його оточення вирішує проблеми саме таким способом. Тобто йдеться про те, що типової поведінки навчаються від найближчого оточення. Культурологічні теорії роз'яснюють причини насильницької поведінки через конфлікт між загальноприйнятою культурою суспільства та нормами, що пропагують субкультури, в цьому випадку — допустиме застосування насильства. Насильницька поведінка підлітків є результатом взаємодії складових частин особистісних рис, соціальної спрямованості оточення підлітка та стану

суспільної системи. Детермінуючі фактори, які посилюють можливість насильства, мають комплексний характер і поділяються на три групи: фактори ризику, що стосуються індивідуальних особливостей особистості; мікросоціальні фактори ризику, що стосуються близького оточення та макросоціальні фактори ризику, що стосуються в цілому суспільства. Насильство зі сторони інших дітей досить часто відбувається в ситуації, коли діти знаходяться під інституційним доглядом. Саме ці діти є найбільш вразливими до насильства з боку своїх однолітків.

Поруч з індивідуальними чинниками насильства (біологічні особливості та особиста історія як дитини, так і її родини) П.С. Пінейру розглядає фактори стосунків (спосіб, у який дитина взаємодіє та спілкується з батьками, братами та сестрами), може впливати на ймовірність перетворення дитини на жертву або ініціатора насильства. Так, гіперактивність дитини (індивідуальний чинник), за умови недостатньої уваги з боку батьків або, навпаки, у випадку сурової дисципліни (фактори стосунків), створюють фактори ризику залучення дітей до насильницьких дій в якості жертви.

До ситуативного чинника прояву насильства дітей можна віднести: доступність вогнепальної зброї, алкоголю, фізичне середовище (структура громади, густота населення, наявність послуг і умов, що сприяють благополуччю родини), примусове переселення, молодіжні угруповання, бунти та локальні конфлікти. Суспільними факторами насильства є урбанізація та швидкі демографічні зміни, бідність, соціальна нерівність та виключення.

Об'єктивним чинником насильства ж не вроджена схильність людини, а соціальні норми, штучно створені бар'єри та обмеження особистісної свободи. Найбільша кількість бар'єрів та обмежень припадає на долю дітей старшого підліткового віку, кримінальна активність яких останнім часом зростає. Причому характер цієї активності містить загрозові риси зухвалості, достовірності, насильства. Головними причинами цього є, по-перше, фізіологічні та психологічні риси, які властиві для дітей: соціальна незрілість,

що контрастує з інтенсивним фізіологічним дозріванням, бажання спробувати нові відчуття; по-друге, нездатність передбачити наслідки різних дій, дуже сильне прагнення до незалежності [36].

Насильство та агресія серед підлітків завжди спричиняє стурбованість в суспільстві. Всесвітня організація охорони здоров'я пояснює насильство як: навмисне використання фізичної сили або влади, дійсне або у виді загрози, спрямованої проти себе або інших, результатом якої є тілесні пошкодження чи високий рівень їх ймовірності, смерть, психологічна травма, відхилення у розвитку або різного роду пошкодження. Переважно агресія та насильство співпадають за своїм змістом чи наслідками. Відомий американський соціолог Р. Коллінз роз'яснює: «насильство потребує тих чи інших ситуаційних умов, в рамках яких воно може відбутися (чи не відбутися), поза будь-якою культурною мотивацією». Насильство майже завжди зіштовхується з серйозними емоційними перешкодами.

При аналізі насильства та агресії слід підкреслити, що агресія та насильство є вродженою реакцією людини на небезпеку. У підлітковому віці агресія та насильство досить часто є реакцією в аспекті захисту свого «Я» в загальному значенні. До цього також відноситься захист тієї частини реальності, яку підліток визначає як «моє». Оскільки для підліткового віку властивою особливістю є неясність щодо визначення свого «Я» перш за все в соціальному контексті, відповідно, межі «Я» дуже розмиті. Згідно, переважна частина поведінкових реакцій підлітковому віці формується на агресії [4].

До того ж, більшає кількість випадків агресивної поведінки підлітків. Такі прояви поведінки можуть стати наслідком різних обставин в житті, таких як негативний вплив оточуючих, проблеми в соціалізації, випадки жорстокого поводження, психологічної травматизації тощо. Український дослідник О. Орос займався аналізом агресивної та насильницької поведінки серед підлітків. У своєму дослідженні він визначив найпоширеніші фактори виникнення фізичної агресії. Науковець підкреслював, що найчастішою причиною прояву агресії щодо інших людей є непорозуміння. Далі йде погане

виховання, негативний вплив оточення, прагнення до самоствердження, жорстокість та зневага до інших [5].

Значний вплив на агресивну поведінку виконують ЗМІ. «Соціальне зараження» здійснюється тоді, коли мас-медіа сповіщають про вбивства та різні випадки насильства. Після таких новин серед населення значно зростає кількість здійснених протиправних дій — активується механізм соціального навчання. Основна проблема полягає в тому, що здійсненні злочини описуються в дрібницях, крім цього у глядача створюється думка, що працівники в правоохоронних органах працюють неналежно. Однак, незважаючи на важливу роль засобів масової інформації у формуванні агресивної поведінки, значно більший вплив має кіно. Сцени агресії, демонстровані телебаченням, формують сприятливі психологічні умови для мотивації агресивних дій у глядача і взагалі створюють справжнє уявлення про реальні дії. Телевізійні сцени агресії і насильства мотивують у глядача прагнення до повторення [8].

Незалежно формам дитячої агресії, рольового розподілу насильницької поведінки, булінгу в школі — джерело значної психічної напруги для багатьох дітей, що позначається на їхньому самопочутті. Шкідливість знущання для психічного та фізичного здоров'я школярів, які регулярно зазнають агресію, підтверджується багатьма дослідженнями. Так, аналіз наукових робіт Д. Ферінгтона, К. Кампулаєна, І. Расанена, Є. Кіричевської, Н. Зінової дає змогу стверджувати, що як жертви, так само і агресори різних видів насильства мають дуже високий рівень нервово-психічних розладів, вимагають інтервенції з боку психологів, соціальних фахівців, вчителів [20].

Висновки до розділу 2

У другому розділі було досліджено психосоціальні аспекти агресії підлітків, що дало змогу глибше зрозуміти її соціальну зумовленість. На відміну від першого розділу, де було розглянуто загальні психологічні особливості агресивної поведінки підлітків та її типологію, у цьому розділі

увагу зосереджено на конкретних соціально-психологічних чинниках, які сприяють її розвитку.

Зокрема, було визначено, що агресія формується під впливом умов сімейного виховання, стосунків з однолітками, соціального середовища, рівня емоційної саморегуляції та механізмів контролю поведінки. Це доповнює попередній аналіз, уточнюючи механізми, через які соціальні фактори впливають на формування агресивних реакцій.

Також досліджено вікові особливості підлітків, що впливають на прояви агресії. На відміну від загальних характеристик агресивної поведінки, розглянутих у першому розділі, тут показано, як саме емоційна нестабільність, прагнення до самостійності та імпульсивність у підлітковому віці підвищують ймовірність конфліктної поведінки.

Окремо було проаналізовано взаємозв'язок агресії з проявами насильства. Якщо в першому розділі увага зосереджувалась на причинах агресії, то тут досліджено, як пережите насильство (у сім'ї, серед однолітків, у медіапросторі) може не лише провокувати агресивну поведінку, а й закріплювати її як стійку модель взаємодії. Це дозволяє глибше зрозуміти механізми передачі агресії в соціальному контексті.

Крім того, досліджено вплив цифрового середовища, зокрема соціальних мереж, кібербулінгу та споживання агресивного контенту. Цей аспект є новим порівняно з першим розділом і підкреслює роль сучасних комунікаційних технологій у формуванні агресивної поведінки підлітків.

Таким чином, другий розділ доповнює загальні теоретичні положення першого розділу, показуючи, як соціально-психологічні чинники, вікові особливості та вплив цифрового середовища конкретно формують агресивні реакції у підлітків. Це дозволяє перейти до обґрунтування практичних заходів профілактики та корекції агресивної поведінки в підлітковому середовищі.

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ

В наш час особливості підліткового віку є дуже важливою соціальною проблемою. Підлітковий вік визначається емоційною нестабільністю, занадто підвищеною збудливістю, підлітки дуже погано можуть себе контролювати, що спричиняє підвищену агресію, конфліктність та ворожість. Підлітки досить часто спочатку роблять, а потім думають про те, що зробили, хоча усвідомлюють, що треба було вчинити навпаки, різко можуть змінюватись емоційність підлітка, з переходами від рухливості до спокою, від збудливості до байдужості [39].

Підліткова агресія це дуже складний процес, де взаємодіють багато чинників. Агресивна поведінка визначається впливом родини, однолітків, засобом масової інформації. На агресивність підлітка впливає ступінь підтримки в родині, взаємини з батьками [37]. Дуже актуальною є ця проблема стосовно підлітків, особистість яких ще знаходиться на етапі активного, досить складного процесу визначення різних життєвих цінностей. Вибір підліткового віку в дослідженні пояснюється тим, що саме в цей період зростає ймовірність формування агресивних моделей поведінки, які набувають сталого характеру [30].

Серед форм агресивних реакцій, можна виділити наступні:

- фізична агресія – прояв фізичної сили проти інших.
- непряма агресія – дії, які непрямыми шляхами спрямовані на іншу людину.
- вербальна агресія – виявлення негативних почуттів через форму (сварка), так і через словесні відповіді (погрози).
- схильність до гніву – здатність до прояву при найменшій грубості.
- негативізм – заперечлива манера поведінки, яка направлена проти керівника [33].

Агресивна реакція може бути пов'язана також і з особистісними рисами самої дитини, її характером та темпераментом або сприйняття її особистим

досвідом. Є й інші причини вияву агресії підлітків. Взагалі, їх вивчення – одне з основних завдань сучасної педагогічної і психологічної теорії, оскільки це дуже важливо для розуміння людино чи дитино - центрizmu [23].

3.1. Методи та організація дослідження

Ми провели дослідження, використовуючи гугл-форму для опитування. В опитуванні взяли участь 52 підлітки віком 16–18 років, з яких 30 – дівчат та 22 – хлопців. Дослідження направлено на виявлення особливостей прояву агресивної поведінки у підлітків, визначення рівня агресії та її основних форм, а також аналіз взаємозв'язку між агресивністю та іншими психологічними характеристиками. Отримані результати дозволяють глибше зрозуміти причини агресивних реакцій підлітків і можуть бути використані для розробки профілактичних заходів та корекційних програм, спрямованих на зниження агресивності у молодіжному середовищі.

Для оцінки рівня агресивності, конфліктної поведінки та ворожості було використано методику діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса (адаптація Н.В. Грішиної), опитувальник рівня агресивності Баса-Даркі та шкалу Кука-Медлей для діагностики ворожості.

Для організації експериментального дослідження ми виконали декілька кроків:

1. Визначила об'єкт та методи дослідження. Об'єкт дослідження є певна група людей (16, 17, 18), яка буде проходити опитування. Для збирання даних застосовувалися методики, які дозволяють визначити рівень агресивності, особливості конфліктної поведінки та рівень ворожості підлітків.
2. Вибрали відповідну вибірку. Для проведення відібрали відповідну вибірку. Вона репрезентативна і включає різні групи людей з різним рівнем агресивності.

3. Зібрали дані та проаналізували їх. Зібрали дані, застосовуючи вибраний метод дослідження. Потім отримані дані проаналізували, застосовуючи статистичні методи аналізу.
4. Підготували звіт дослідження. На основі отриманих результатів підготували звіт дослідження, в якому викладені головні висновки та рекомендації щодо подальших досліджень та застосування отриманих результатів у практичній діяльності.

Методики, які ми використали в дослідженні, допомагають комплексно оцінити рівень агресії у підлітків, визначити її форми (фізична, вербальна, гнів, ворожість), а також вивчити реакції на фрустраційні ситуації та несвідомі установки, що можуть сприяти агресивній поведінці. Ці методи дозволяють виявити основні фактори, які впливають на прояви агресії, та допомагають глибше зрозуміти причини такої поведінки.

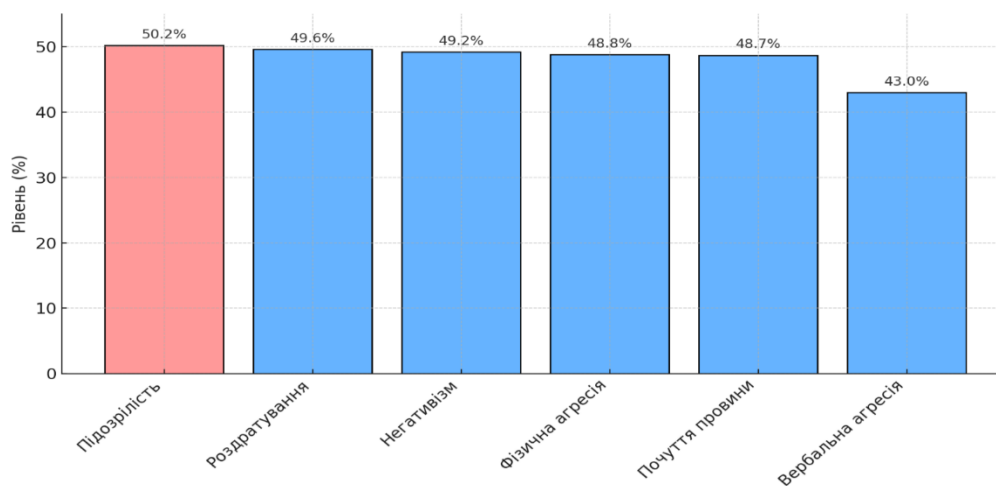
3.2. Аналіз отриманих результатів

Опитування, в якому прийняло участь 52 підлітка віком 16-18, дозволяє глибше зрозуміти їхні прояви та причини агресії. Результати цього опитування мають важливе значення для розуміння того, як і чому підлітки проявляють агресивну поведінку, які чинники впливають на її формування.

Першим методом, який ми застосували, став опитувальник агресивності Басса-Даркі. За його допомогою можна встановити загальний рівень агресивності конкретної особистості, а також розпізнати складові її структури. Це включає в себе фізичну та вербальну агресію, негативізм, дратівливість, підозрілість, схильність до образи, відчуття провини та інші аспекти. Дана методика має широке застосування в психології для діагностування емоційно-агресивної поведінки, зокрема в роботі з підлітками. Вона допомагає сформувати цілісне уявлення про те, як агресія виражається в поведінці та в емоційному стані індивіда. Всього в опитувальнику 75 питань. Це посилення на опитування, яке відбувалось в Google-формі.

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdDLKKnKO6Ctm7vRMQYNsH60DC8_94bMFI48fsxzmS_8LHIMQ/viewform?usp=dialog

Всього 75 питань, де потрібно було відповісти «Так» чи «Ні». Результати дослідження, що проводилося за методикою Басса-Даркі, свідчать про наявність у підлітків показників, які коливаються від середнього до високого рівня агресивності. Окрім, цього спостерігається домінування конкретних її проявів. Підозрілість (50,2%) — найвищий показник серед усіх шкал. Це свідчить про схильність підлітків сприймати соціальне середовище як загрозове. Вони можуть інтерпретувати нейтральну поведінку інших як ворожу, що створює передумови для конфліктів навіть у буденних ситуаціях (рисунок 1.1). Роздратування (49,6%) — високий рівень роздратованості свідчить про часті спалахи емоційної нестабільності, імпульсивність у поведінці, труднощі з самоконтролем у стресових ситуаціях. Негативізм (49,2%) — також є підвищеним, що вказує на опозиційну поведінку, прагнення суперечити, протестувати або демонструвати зневагу до норм та авторитетів. Фізична агресія (48,8%) — свідчить про схильність до проявів агресії у формі фізичного впливу, що може бути як прямою, так і імпульсивною реакцією на стрес. Почуття провини (48,7%) — доволі високий рівень, який демонструє наявність внутрішніх переживань після агресивних вчинків. Це вказує на моральні бар'єри, що обмежують агресію, та потенціал до саморегуляції. Вербальна агресія (43,0%) — найнижчий показник серед шкал, що може свідчити про меншу схильність до відкритого словесного конфлікту, або про стримування вербальної експресії в соціальних ситуаціях.

«Рис. 1.1. Результати опитування (Басс-Даркі)»

Результати дослідження агресивності підлітків за методикою Басса-Даркі свідчать про наявність середнього та підвищеного рівня агресивних тенденцій. У поведінці підлітків простежуються ознаки емоційної нестабільності, схильності до імпульсивного реагування, а також порушення довіри до соціального середовища. Найбільш вираженими є форми агресії, пов'язані з емоційною збудливістю, негативізмом, реактивною ворожістю та тенденцією до інтерпретації поведінки інших як загрозової. Ці особливості можуть ускладнювати процеси соціальної адаптації, погіршувати міжособистісні стосунки та сприяти виникненню конфліктів, навіть у нейтральних ситуаціях. Водночас спостерігається наявність почуття провини, що свідчить про певний рівень саморефлексії та морального контролю, а також про потенціал до саморегуляції агресивних імпульсів. Відносно рідше зустрічаються вияви словесної агресії, що, можливо, вказує на зовнішню витримку або уникнення відвертих конфліктів. Проте, це не виключає ймовірність прихованих форм агресії або її поступового нагромадження, яке з часом може виразитися у більш руйнівному вигляді (рис. 1.1).

Взагалі, можна зробити висновок, що поведінка респондентів демонструє підвищену емоційну збудливість, недовіру до світу та людей та нестійкістю до стресів. Наявність почуття провини та відносно низької вербальної агресії свідчить про потенціал до саморегуляції та стримування агресивних реакцій, однак без належних навичок емоційного контролю агресія

може проявлятися у деструктивній формі. У той самий час наявність почуття провини та низька вербальна агресія говорять про часткову здатність до самоконтролю, хоча агресивні імпульси можуть виявлятися в непрямій чи імпульсивній формі.

Друга методика, яку ми використали у своєму дослідженні, є Діагностика ворожості (за шкалою Кука-Медлей). Її мета – виявити схильність опитуваних до виявів прихованої агресії та ворожості в процесі їх міжособистісної взаємодії. Цей метод дає змогу оцінити ступінь прихованої негативної поведінки до інших людей, яка може проявлятися у недовірі, підозрілості, цинізмі чи схильності до конфліктів. Це посилення на опитування, яке проходило в Google-формі.

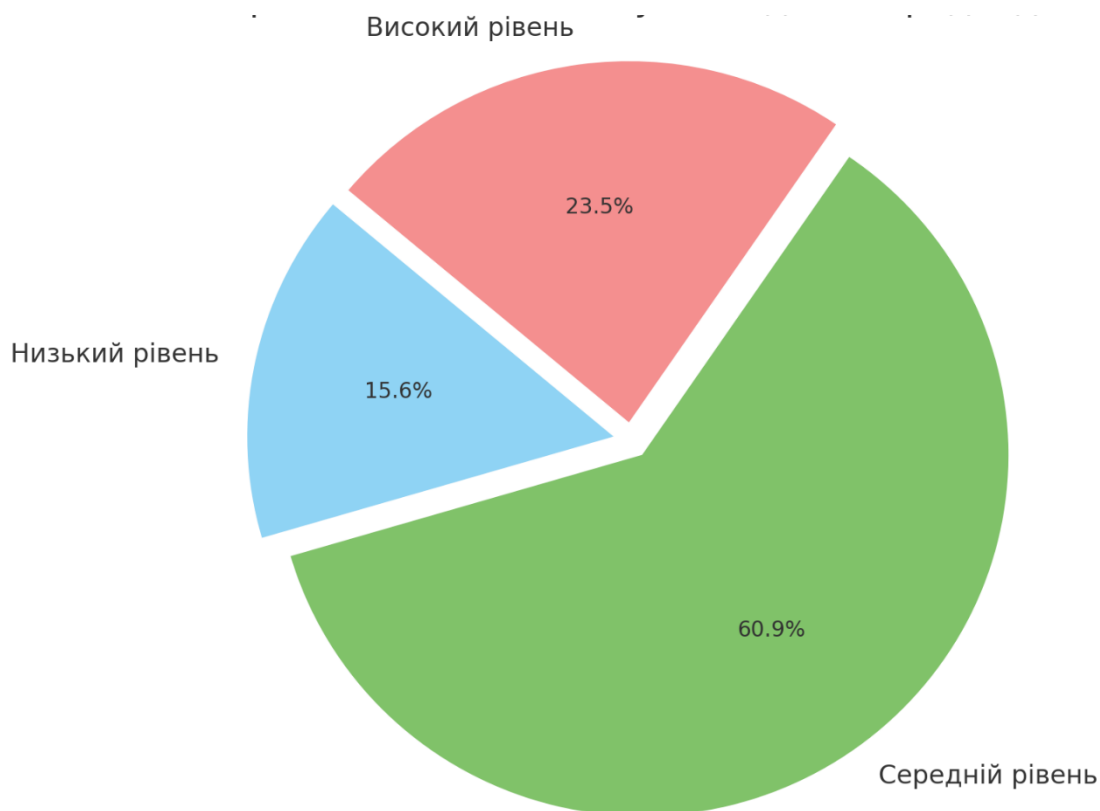
<https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSf49YA->

ISr0tcS_jxK9xjGR9tjXaSNDG6vq-9c1VRTWbFpeOA/viewform?usp=dialog

Опитування складалося з 27 тверджень, на які учасники відповідали за шкалою згоди. Відповіді дозволили визначити три рівні вираженості ворожості: низький, середній та високий.

Результати показали, що більшість підлітків (60%) мають середній показник ворожості. Це вказує на наявність у них певного рівня соціальної напруги, внутрішнього дискомфорту та недовіри до навколишнього середовища, проте, зазвичай, такий стан не переростає у стабільну деструктивну поведінку. Підлітки із середнім рівнем ворожості вміють контролювати себе та стримувати агресивні імпульси, хоча в конфліктних ситуаціях можуть бути схильними до емоційних реакцій. У 23,1% опитаних спостерігається високий рівень ворожості, що свідчить про виражену схильність до конфліктів, негативне ставлення до оточення, а також схильність сприймати нейтральні ситуації як загрозливі, що, своєю чергою, може викликати агресивні дії. Цей рівень є показовим щодо можливих ризиків формування руйнівних моделей взаємодії з іншими людьми. Однак, лише 15,4% опитаних виявили низький рівень ворожості. Це вказує на стабільність емоційного стану, прихильне ставлення до оточуючих, високу здатність до

соціальної взаємодії та вміння знаходити взаємоприйнятні рішення в конфліктних обставинах.

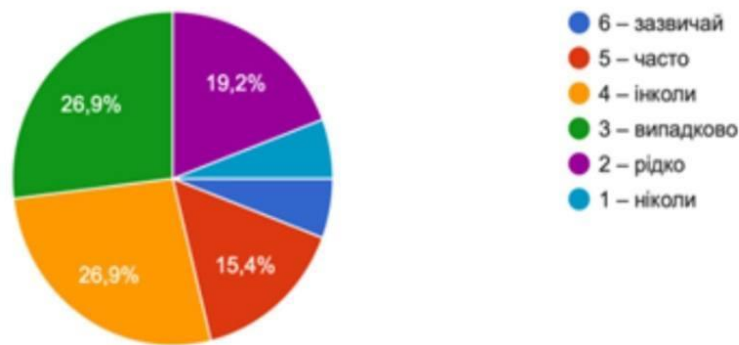

«Рис. 1.2. Рівні ворожості підлітків за результатами опитування»

Одне з питань, що охоплювало шкалу ворожості Кука-Медлі, стосувалося схильності підлітків до відмови від моральних орієнтирів заради досягнення переваги чи успіху над суперником. Це питання має значний сенс, адже відбиває готовність особистості піти на поступки своїм принципам, що може бути індикатором внутрішнього дискомфорту, прояву агресії, залежної від конкретної ситуації, або ж прагнення закріпити своє місце у соціумі.

Отримані дані продемонстрували, що 26,9% опитаних визнали, що інколи можуть поступитися власними моральними засадами через необдуманість або імпульсивність. Це вказує на певний рівень нестабільності моральних переконань, що може бути властивим підлітковому періоду. У цьому віці процеси формування ціннісних пріоритетів ще не завершені, що робить поведінку підлітків більш чутливою до емоційного стану та обставин.

Я часто можу нехтувати своїми принципами, щоб перевершити свого противника.
52 ответа

«Рис. 1.3. Результати опитування підлітків, як часто вони можуть нехтувати своїми принципами, щоб перевершити противника»

Такий результат має важливе значення для розуміння особливостей прояву ворожості: підлітки, які здатні відмовитися від власних переконань заради досягнення переваги, демонструють схильність до суперницької, а в окремих випадках – конфліктної поведінки. Це свідчить про актуальність формування стійких етичних орієнтирів у процесі виховання та профілактики агресивних проявів (рис. 1.3.).

Отже, за результатами можна зробити висновок, що серед опитаних підлітків переважає середній рівень ворожості, що є характерним для цього вікового періоду та свідчить про здатність зберігати спокій, навіть коли виникають для підлітків необдумані чи різкі реакції. В той самий час наявність високого рівня майже у чверті підлітків, що вказує на підвищений ризик проявів агресивної поведінки, що може бути спричинено як особистісними, так і різними соціальними факторами. Низький рівень ворожості спостерігається у меншій частині і може вказувати на ефективні способи саморегуляції або вищий рівень емоційної зрілості (рис. 1.2).

Третю методику, яку ми застосували для оцінки рівня агресії, була Методика діагностики схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса (адаптація Н.В. Грішиної).

Ця методика має на меті виявлення переважаючого стилю поведінки особистості в конфліктних обставинах. Її завдання - діагностувати, як саме опитувані переважно реагують на конфлікти – чи прагнуть вони до співпраці, компромісу, уникнення, пристосування або суперництва. Кожен з цих стилів певною мірою може бути показником наявності або відсутності внутрішньої агресії. Методика складається з 30 пар тверджень, що описують різноманітні варіанти поведінки у конфліктних ситуаціях. Завдання підлітка – обрати з кожної пари те висловлювання, яке найбільше відповідає його усталеній моделі поведінки. Опитування було реалізовано за допомогою Google-форми, що дало змогу забезпечити зручність проходження тесту та оперативність збору результатів. У дослідженні взяли участь 52 підлітки віком від 16 до 18 років.

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSf06uHcjU-V46mkAQeyV8itjmfXFAjp3TVNpal_Zxwm9nHnSg/viewform?usp=dialog

Результати вказують на те, що переважним стилем в конфліктних є компроміс – 34,99%. Це означає, що більшість опитаних прагнуть до взаємного розуміння. Компроміс передбачає готовність жертвувати своїми інтересами заради інших. Другорядними стилями є пристосування (18,34%) та суперництво (18,25%), що показує схильність респондентів як до збереження гармонії за рахунок власних інтересів, так і до відстоювання своєї власної позиції. Співпраця (16,98%) взагалі вважається найефективнішим стилем з точки зору вирішення конфліктів, виявилась менш вираженою. Це може вказувати на потребу в розвитку комунікативних навичок, довіри та готовності до більш глибокого аналізу ситуацій. Найменш виражений стиль – уникнення (11,44%), що є дуже позитивно, більшість підлітків не схильні ігнорувати конфлікти або уникати від вирішення, а навпаки прагнуть подолати їх. (рис. 1.4).

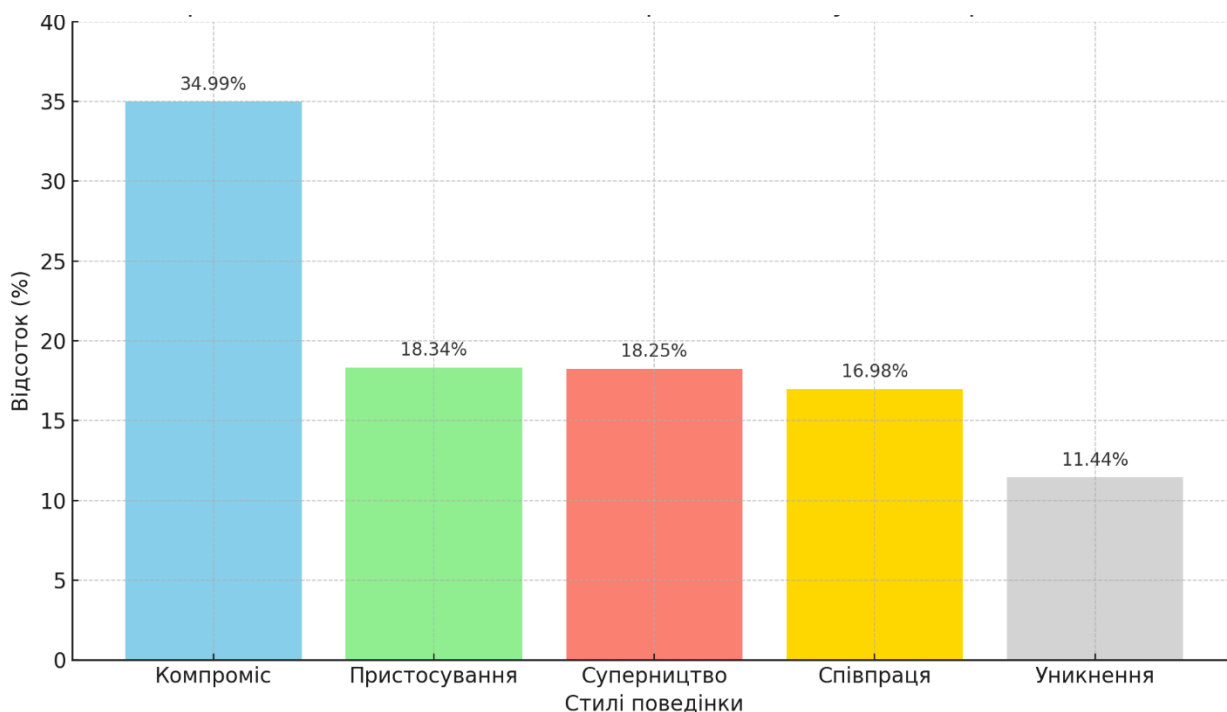

Рис.1.4. Середній розподіл стилів поведінки в конфлікті за методикою К. Томаса (%)

Отже, можна зробити висновок, що більшість підлітків віддають перевагу компромісу, як головному способу реагування у конфліктах. Це підкреслює їхню загальну схильність до взаємних поступок та бажання уникати відвертого протистояння. Разом з тим, недостатній прояв стилю співпраці вказує на потребу в розвитку глибшого розуміння конфліктів, вміння відкрито спілкуватися та шукати взаємовигідні рішення.

Зменшення показника уникнення конфліктів представляє собою позитивну зміну, що свідчить про активну позицію підлітків у складних міжособистісних обставинах. Проте для покращення ефективності конфліктної взаємодії важливо продовжувати формувати у учнів культуру діалогу, навички конструктивного розв'язання суперечок, замість їх ігнорування, та використовувати конфлікти як інструмент для розвитку порозуміння та партнерських відносин.

3.3. Практичні рекомендації з профілактики агресивної поведінки підлітків у контексті впливу масової інформації під час війни

Засоби масової інформації — це дуже потужний чинник впливу на свідомість людей і особливо підлітків з не сформованим світоглядом. Взагалі, масова інформація — публічно поширена друкована та аудіовізуальна інформація. Засоби інформації створені з метою публічного розповсюдження інформації про різні події та явища, які відбуваються у світі.

Сучасний підліток живе у дуже складному за своїм змістом та напрямками соціального розвитку світі. Напружена, економічна, політична та нестійка ситуація, яка склалась в даний час в суспільстві, спричиняє зростання різних відхилень в особистому розвитку та поведінці підлітків. Засоби масової інформації, особливо медіа, впливають на підлітків, як у позитивному, так і в негативному аспектах. Позитивний аспект проявляється в тому, що підліток отримує різну нову інформацію, розширює світогляд, набуває нових знань. Багато підлітків, використовуює всесвітню мережу не лише для навчання, а і як засіб для проведення вільного часу. У віртуальному світі відбувається психологічне поле з повною відкритістю, де можна зробити все. Але з нього важко повернутись до звичайного життя, навчання. Це призводить до конфлікту, виникнення різних порушень та змін в особистості. Для того, щоб уникнути негативного впливу засобів масової інформації на свідомість підлітків, потрібно регулярно тренувати вміння критично оцінювати будь-яку інформацію, яка потрапляє в їх інформаційне поле [1].

Зараз суспільство має глобалізаційний характер та масштабну інформатизацію, що показує велике зростання користування інформаційних носіїв. На сьогодні, мас-медіа мають дуже великий та вирішальний вплив на розвиток суспільства — засоби масової інформації виражають повідомлення, які досить глибоко сприймаються аудиторією на взагалі несвідомому рівні. Підлітки є однією з основних аудиторій ЗМІ, оскільки саме в цьому віці медіа мають найбільш активний вплив на формування їх цінностей [27].

У сучасному світі взаємозв'язки між юним поколінням та медіа системою досить суперечливі та неоднозначні. З одного боку, підлітки мають дуже широкі можливості для розширення свого мислення, включаючи навчальний процес на основі сучасних технологій. З іншого боку, основна мета медіа – це створювати широкі умови для доступу широко кола підлітків до антигуманної чи аморальної інформації [19].

Збільшення проявів агресії на сьогодні є однією з головних психологічних проблем нашого суспільства. Агресія, у якій би формі не проявлялась є поведінням, яке націлене на заподіяння шкоди іншій людині [38].

Зараз найбільш актуальними є роботи, які вивчають дитячу та підліткову агресію. Власне усунення агресії в дитячому віці забезпечить, що агресія не буде проявлятися у майбутньому дитини. У підлітковому віці через їх вікові особливості розвитку є менш керованою, що ускладнює корекційну та профілактичну роботу щодо подолання агресії [11].

Поведінка підлітка – це перш за все показник внутрішніх сімейних стосунків [24].

Результати нашого дослідження дають підстави рекомендувати низку заходів, які можуть допомогти батькам і педагогам у запобіганні агресивній поведінці підлітків.

- треба більше проявляти любов та ласку до підлітка
- батьки мають слідкувати за своєю поведінкою в сім'ї
- батькам необхідно стежити скільки часу підліток проводить за комп'ютером чи телевізором
- регулювати час перегляду телепередач і роботи в Інтернеті. Батьки мають контролювати перегляд телепрограм
- необхідно підтримувати підлітка в пошуку друзів. Заохочувати розвиток корисних проявів агресії, таких як рішучість, активність та ініціативність та стримувати її негативні сторони, як ворожість та замкнутість.

- батькам потрібно бути більш відповідальними за виховання дисципліни своєї дитини.
- треба пояснювати підлітку до чого може призводити агресивна поведінка
- слід враховувати у навчанні та вихованні особливості характеру підлітка.
- не можна жорстокого поводитись до дитини. Це формує в неї такі схильності, які можуть призвести до посилення агресії в майбутньому.
- необхідно обмежувати перегляд фільмів, де міститься насильство. Це також стосується і комп'ютерних ігор
- треба спрямовувати підліткову енергію у правильну сторону, наприклад заняття різними видами спорту чи заохочення до участі в різних заходах

Такі рекомендації з профілактики агресивної поведінки підлітків у контексті впливу масової інформації, допоможуть батькам та педагогам зменшити ризик агресивної поведінки серед підлітків.

Висновки до розділу 3

Результати проведеного дослідження дозволили глибше зрозуміти особливості прояву агресивної поведінки підлітків, а також виявити ключові чинники, що сприяють її формуванню та закріпленню. У процесі дослідження було використано психодіагностичні методики: опитувальник рівня агресивності Басса-Даркі, який дозволив оцінити загальний рівень агресивності та її складові (фізичну, вербальну агресію, дратівливість, негативізм, підозрілість, образливість тощо), а також методику діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса (адаптація Н.В. Грішиної), яка дала змогу визначити домінуючі стилі поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Аналіз отриманих даних показав, що значна частина підлітків демонструє середній або підвищений рівень агресивності. Найчастіше проявами агресії виступають вербальні форми (гнівливість, дратівливість), а

також опосередковані дії — негативізм, схильність до протестної поведінки. Поряд із цим у частини підлітків спостерігається перевага стилю суперництва або уникнення у конфліктних ситуаціях, що ускладнює конструктивну взаємодію з оточенням і може посилювати внутрішнє напруження.

Значний вплив на формування агресивних форм реагування мають особливості соціального середовища, емоційного клімату в родині, дефіцит уваги, недостатність позитивних моделей поведінки та деструктивний вплив масової інформації. Агресивна поведінка підлітків часто є способом психологічного самозахисту, вираження протесту або спробою самоствердження.

Отже, агресивна поведінка підлітків є результатом дії цілого комплексу психологічних, соціальних та інформаційних чинників, а своєчасне виявлення схильності до агресії та правильна реакція з боку дорослих, зокрема батьків, відіграють ключову роль у її профілактиці. Застосування діагностичних методик, таких як опитувальник Басса-Даркі та методика К. Томаса, дає змогу вчасно розпізнати загрозливі тенденції та спрямувати зусилля на формування емоційної стійкості, навичок самоконтролю й конструктивної комунікації. Виховання у дусі поваги, відкритого діалогу та підтримки є важливим кроком до запобігання агресивним проявам і забезпечення гармонійного розвитку особистості підлітка.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Досягнення мети та реалізація поставлених завдань дало можливість зробити такі висновки:

1. У ході проведеного нами теоретичного дослідження було встановлено, що підліткова агресія є дуже складним психосоціальним феноменом, який формується під впливом багатьох факторів – біологічних, психологічних, соціальних та медіа.
2. Аналіз наукової літератури дозволив виділити підходи до більшого розуміння природи агресії: біологічний, психоаналітичний, фрустраційно-агресивний, соціального навчання, а також системний і культурно-історичний. Кожен з цих підходів акцентує свою увагу на різних аспектах розвитку агресії в підлітковому віці, що дозволяє більше досліджувати це.
3. Особливу увагу в нашій роботі ми зосередили на психосоціальних аспектах агресії. Було встановлено, що низький рівень емоційної близькості та підтримки в родині, занедбаність, байдужість або гіперопіка є значними чинниками для формування агресивної поведінки підлітків.
4. Також, дуже важливу роль відіграють засоби масової інформації – особливо цифровий контент, який пропагандує насильство.
5. Емпіричне дослідження, яке ми провели виявило, що більшість підлітків, які демонструють агресивну поведінку мають схильність до фізичної, вербальної агресії. У них проявляється підвищений рівень емоційного напруження, низький рівень до самоконтролю та високий рівень дратівливості та ворожості.

Узагальнюючи отримані результати, ми можемо зробити висновок, що ефективна профілактика агресивної поведінки в підлітковому віці передбачає психологічну підтримку, безпечне середовище та розвиток емоційного інтелекту підлітка.

Таким чином, розуміння особливостей прояву агресивної поведінки підлітків та факторів, що її зумовлюють є дуже необхідним кроком до створення безпечного середовища, яке буде сприяти гармонійному розвитку молоді особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Ю. С. Теоретичні передумови прояву та попередження агресивної поведінки серед дітей та підлітків. *Вісник ЛНУ ім.Тараса Шевченка*.2012. № 19. С. 196–204.
2. Байєр О.О., Познякова Г.Л. Психологічні особливості осіб юнацького віку, схильних до автоагресивної поведінки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. серія: психологічні науки. - херсон,*. 2017. Т. 1, № 4. С. 8–12.
3. Барчі Б. В., Ольховська І. І. Агресивність і конфліктність у самоствердженні особистості підлітків. *Психолого-педагогічні особливості розвитку особистості в освітньому просторі* : зб. тез доп. Всеукр. науково-практ. конф., м. Мукачево. 2017. С. 200–202.
4. Білюченко Ю.М. Агресивна поведінка: психологічний вимір проблеми на прикладі закордонних досліджень. *Актуальні проблеми безпеки життєдіяльності*. 2021. С. 352–354.
5. Босак О. С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема. *Наукові праці МАУП*. 2016. № 49. С. 189–197.
6. Будіянський М. Ф. Особливості прояву агресивності в підлітків. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2013. № 3. С. 36–39.
7. Варгата О. В., Міхалець Ю. Ю. Особливості психологічної корекції агресивності підлітків. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2017. № 14. С. 189–192.
8. Вовканич М. Соціально-психологічні особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. серія : педагогіка. соціальна робота*.2012. № 24. С. 34–36.
9. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету "Юридична*

- академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Соціологія. 2016. № 3. С. 117–134.*
10. Ворона С. В. Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. м. Харків, 5 квіт. 2019 р. С. 294–296.
 11. Ворощук О., Ступарик С. Вікові особливості прояву насильства у поведінці підлітків. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. IV всеукр. з міжнар. участю науково--практ. конф., м. Івано--Франківськ, 19 квіт. 2019 р. 2019. С. 186–191.
 12. Гаркавенко Н. В. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків. *Наукові записки [національного університету "Острозька академія"]*. сер. : психологія і педагогіка. 2011. № 17. С. 57–65.
 13. Гречаник М. І. Особливості взаємозв'язку продукції ЗМІ та системи цінностей підлітка. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. № 54. С. 224–232.
 14. Грищенко І. В. Агресія в соціальних мережах: форми прояву та шляхи подолання. *Педагогічні обрії*. 2023. Т. (124), № 1. С. 41–51.
 15. Деркач Л.М., Голенко К.П. Психологія прихованої дитячої агресії: причини та профілактика. *Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору 80(II)*. 2018. С. 267–280.
 16. Дмитрієва С., Мачушник О. Підліткова агресивність та шляхи її корекції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць*. 2018. № 1 (45). С. 108–117.
 17. Журавель Т. В., Грицай Є. Ю. Попередження агресивної поведінки підлітків як наслідку насильства в сім'ї. *Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною* : матеріали Всеукр. науково-практ. семінару, м. Запоріжжя, 20 берез. 2014 р. 2014. С. 26–28.
 18. Каткова Т. А., Кривицька І. С. Дослідження психологічних особливостей поведінки підлітків у конфліктній ситуації. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки*. 2014. № 121. С. 154–156.

19. Каткова Т. А., С. В. Мельнікова, Варіна Г. Б. Агресивні прояви підлітків як чинник виникнення конфліктних ситуацій у родині. *Наукові записки національного університету "Острозька академія". серія психологія*. 2018. № 7. С. 19–23.
20. Кісіль З. Р. Психологічні особливості агресивності у підлітковому віці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2015. № 1. С. 32–40.
21. Коломієць О. Агресивність особистості: вроджена і набута (спроба філософського аналізу). *Вища освіта України*. 2011. № 4. С. 78–82.
22. Кордунова, Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. ст. : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. "Актуал. проблеми сучасної психології: здобутки і перспективи"*. 2015. Т. 1. С. 130–140.
23. Крат Д. А. Вплив засобів масової інформації на розвиток особистості у підлітковому віці. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. 2016. № 4. С. 241–247.
24. Кузьменко В. У. Особливості інтернет-консультування з питань прояву агресивності підлітків. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. № 9. С. 245–252.
25. Кукурудза Т. Причини виникнення підліткової агресії. *Social Work and Education*. 2014. № 1. С. 76–81.
26. Лещук Г. Вплив засобів масової інформації на процес соціалізації підлітків. *Молодь і ринок*. 2014. № 3. С. 76–81.
27. Макарчук Н. О. Агресія та агресивна поведінка як психічний засіб особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*. 2014. № 25. С. 215–227.
28. Мельник Л. П., Чайковська О. М. Психолого-педагогічні чинники агресивної поведінки девіантних підлітків. *Збірник наукових праць*

- Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2012. № 18. С. 146–153.
29. Мітічкіна О. О, Перепелиця О. А. Соціально-психологічні чинники підліткової агресивності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2017. № 1. С. 189–197.
 30. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 139–148.
 31. Мойсеєва О. Є. Соціально-психологічні чинники агресії підлітків. *Актуальні проблеми психології*. 2015. № 5. С. 309–317.
 32. Н.М. Токарева, А.В. Шамне, Н.М. Макаренко. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг : Т-во ВНП, 2014. 312 с.
 33. Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут": Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 2. С. 90–96.
 34. Орос, О. Б. Детермінація насильницької поведінки серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2017. № 1/2 (33/34). С. 138–142.
 35. Орос О.Б. Мікросоціологія насильства та агресії за участю підлітків. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2021. № 90. С. 29–38.
 36. О. Я. Чебікін, О. Ю. Косьянова. Дослідження агресивності зі ставленням до свого і чужого обману в підлітковому віці. *Наука і освіта*. 2019. № 3. С. 14–20.
 37. Павелків В.Р. Психологічні особливості та детермінанти агресивної поведінки підлітків. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*. 2010. № 9. С. 213–223.
 38. Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2015. № 30. С. 483–494.

- 39.Платонова О. Г., Дрижак Т. І. Причини виникнення і форми прояву агресивної поведінки у підлітків в умовах воєнного стану. Чернігів, 2023. С. 140–145.
- 40.Полянничко А. О. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: сутність, причини поширення, наслідки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. № 35. С. 48–53.
- 41.Попелюшко Р., Бабич А. Теоретичний аналіз впливу життєвих обставин на прояви агресивної поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Психологічні науки*. 2023. Т. 66, № 21. С. 61–69.
- 42.Разумейко Н. С., Ткаченко О. Г., Дем'яненко Ю. О. Вікові та статеві особливості вияву агресії в поведінці сучасних підлітків. *Науковий вісник Сіверщини. Серія : Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2020. № 1. С. 95–105.
- 43.Секрета В. П., Петринич О. Г., Іванюк У. В. Взаємозв'язок насильства на екрані із зростанням агресивності у підлітків. *Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум»*, м. Львів, 4 черв. 2021 р. 2021.
- 44.Сподобаєва, А. Д. Агресивність у підлітковому віці: причини, профілактика. *Інсайд : психологічні виміри суспільства : матер. міжнар. конф.* 2019. Т. 16, № 1. С. 264–266.
- 45.Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 6 (164). С. 55–63.
- 46.Трофимчук В. В. Соціально-психологічні чинники агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. *Проблеми сучасної психології*. 2021. № 2. С. 154–161.
- 47.Червоний П. Д. та Надутий А. В. Особливості проявів агресивності у дітей. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. Т. 105, Ч. 2. С. 209–223.

- 48.Шігімага Д.В., Михайлишин У.Б. Агресивна поведінка підлітків як предмет психологічного аналізу. *Розвиток сучасної науки: актуальні питання теорії та практики* : матеріали III міжнар. студент. наук. конф., м. Харків, 19 трав. 2023 р. 2023. С. 368–370.
- 49.Шкарлатюк, К. І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*. 2011. № 17. С. 273–280.
- 50.Щербан Т., Ямчук Т., М. Долинай М. Підліток в умовах війни: психосоціальні аспекти, гендерні виміри та стратегії адаптації. *Мукачево: РВВ МДУ*. 2024. С. 171.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Опитувальник рівня агресивності Басс-Даркі

Опитувальник рівня агресивності Басс-Даркі

Привіт!!! Візьміть, будь ласка, участь в моєму опитуванні. Дане опитування АНОНІМНЕ, тут немає неправильних відповідей, тому прошу Вас бути відвертими. Отримані результати тесту будуть використовуватись статично в моїй дипломній роботі.

Інструкція: Якщо Ви згодні з твердженням, позначте відповідь «Так», якщо не згодні – «Ні». Відповідайте швидко, керуючись першою реакцією, без тривалих роздумів.

1. Іноді я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

4. Якщо мене не попросять по-доброму, я не виконаю. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

5. Я не завжди отримую те, що мені належить. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною. *

- ☐ а) так
- ☐ б) ні

7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття. *

- ☐ а) так
- ☐ б) ні

8. Коли мені доводилося обманювати когось, я відчував болючі докори совісті. *

- ☐ а) так
- ☐ б) ні

9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину. *

- ☐ а) так
- ☐ б) ні

10. Я ніколи не дратуюсь настільки, щоб кидатися предметами. *

- ☐ а) так
- ☐ б) ні

11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків. *

- ☐ а) так
- ☐ б) ні

12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його. *

- ☐ а) так
- ☐ б) ні

13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами. *

- ☐ а) так
- ☐ б) ні

14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене більш дружньо, ніж я очікував. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

15. Я часто буваю не згоден з людьми. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

16. Іноді мені на думку спадають думки, яких я соромлюся. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

18. Коли я дратуюсь, я ляскаю дверима. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

19. Я набагато дратівливіший, ніж здається. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди вчиняю йому всупереч. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

21. Мене трохи засмучує моя доля. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

22. Я думаю, що багато людей не люблять мене. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

24. Люди, ухиляючись від роботи, повинні відчувати почуття провини. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

26. Я не здатний на грубі жарти. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

27. Мене охоплює лютість, коли з мене насміхаються. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

28. Коли люди корчуть з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

29. Майже щотижня я бачу кого - небудь, хто мені не подобається. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

30. Досить багато людей заздять мені. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі". *

- ☐ а) так
☐ б) ні

34. Я ніколи не буваю похмурим від злості. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

36. Якщо хто - то виводить мене з себе, я не звертаю уваги. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

38. Іноді мені здається, що наді мною сміються. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильним" виразам. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось - небудь ударить мене. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

42. Коли виходить не по - моєму, я іноді ображаюся. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

44. Немає людей, яких би я по - справжньому ненавидів. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям". *

- ☐ а) так
☐ б) ні

46. Якщо хто - небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю. *

☐ а) так

☐ б) ні

47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую. *

☐ а) так

☐ б) ні

48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого - небудь. *

☐ а) так

☐ б) ні

49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву. *

☐ а) так

☐ б) ні

50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути. *

☐ а) так

☐ б) ні

51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати. *

☐ а) так

☐ б) ні

52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що *
- небудь приємне для мене.

- ☐ а) так
☐ б) ні

53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

54. Невдачі засмучують мене. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

55. Я б'юся не рідше ніж і не частіше, ніж інші. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав ліпшу мені *
під руку річ і ламав її.

- ☐ а) так
☐ б) ні

57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

58. Іноді я відчуваю, що життя надходить зі мною несправедливо. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це *
не вірю.

- ☐ а) так
☐ б) ні

60. Я лаюся тільки зі злості. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

61. Коли я роблю неправильно, мене мучить совість. *

☐ а) так

☐ б) ні

62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її. *

☐ а) так

☐ б) ні

63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу. *

☐ а) так

☐ б) ні

64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються. *

☐ а) так

☐ б) ні

65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити. *

☐ а) так

☐ б) ні

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо він того заслуговує. *

☐ а) так

☐ б) ні

72. Останнім часом я став занудою. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

73. У суперечці я часто підвищую голос. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

75. Я краще погоджуся з чим - або, ніж стану сперечатися. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

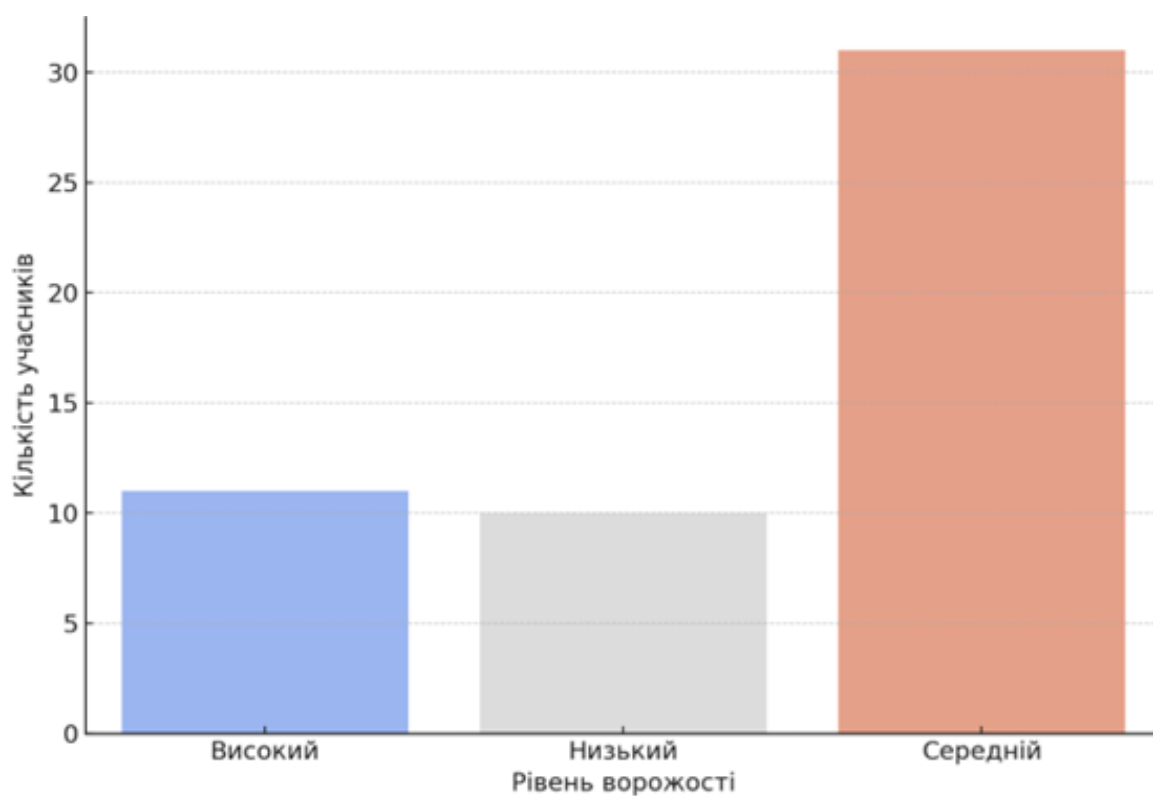
- ☐ а) так
☐ б) ні

71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання. *

- ☐ а) так
☐ б) ні

**Результати за методикою діагностики
Схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса
(за адаптацією Н.В. Грішиної)**

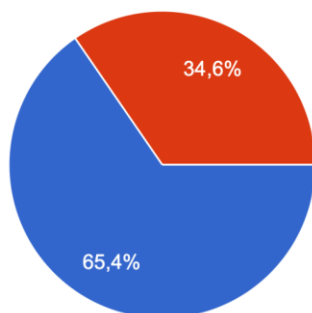
Стиль поведінки	Середній бал	Рівень вираженості
Конкуренція	3.50	Середній
Співпраця	3.67	Середній
Компроміс	3.33	Середній
Уникнення	2.50	Середній
Прийняття	2.83	Середній

Результати за методикою діагностики
Схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса
(за адаптацією Н.В. Грішиної)

1.

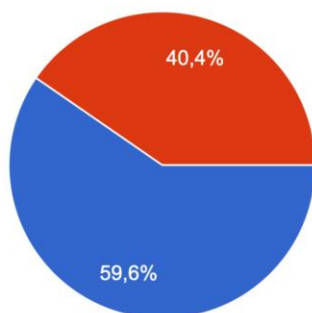
52 ответа

- А. Іноді я надаю можливість іншим особам брати на себе відповідальність за вирішення спірного питання.
- Б. Замість того, щоб обговорювати те, в чому ми розходимося, я намагаюся звернути увагу на те, з чим ми обидва згодні.

2.

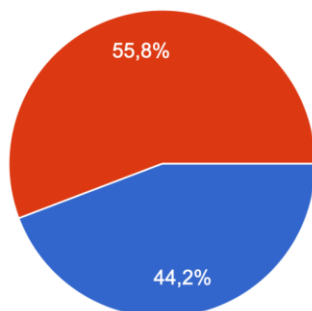
52 ответа

- А. Намагаюся знайти компромісне рішення.
- Б. Намагаюся владнати справу з урахуванням інтересів іншої людини та моїх власних.

4.

52 ответа

- А. Намагаюся знайти компромісне рішення.
- Б. Іноді я поступаюся власними інтересами заради інтересів іншої людини.